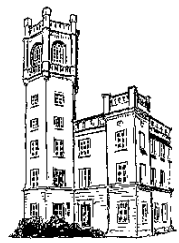

Historiska institutionen

UPPSALA UNIVERSITET

Frihet och Jord

En studie av frihetens gränser för bönder, jordfatta-
tiga och trälar i landskapslagarnas samhälle

André Ahrling

Magisteruppsats i Historia, 30hp

Handledare: Christopher Pihl

Seminarieledare: Maria Ågren

Ventileringsdatum: 11/9 2013

Abstract

Ahrling, A. 2013

The aim of this study is to examine what *free* (*fräls*) meant in terms of social and juridical standing during late 13th and early 14th centuries in Sweden, using the material of the Swedish medieval provincial laws (Landskapslagarna). This has been done by comparing the different provincial laws in regards to the three main socio-economic groups of this society – the unfree, the free peasant landowner, and the free landless. By using the status of the unfree to determine what freedom *is not*, I then compared the different privileges, rights and legal standing between the free peasant landowner and the free landless group of poor, in order to determine the common denominator of freedom.

The study has shown that the medieval Scandinavian freedom was never synonymous with a high standing, since the landless poor never had the same rights and privileges as the landowning group. The status of free only meant that one could be part of the public sphere, and that in the end only ownership of land and permanent residence in one's locality guaranteed access to all the rights and privileges reserved for the peasant landowner. As such the medieval Swedish freedom was an empty institution that only signified the presence of a common ground in which all free men could meet.

Keywords: Sweden, medieval history, freedom, unfree, ownership, poverty, landless, Swedish medieval provincial laws.

Ett stort tack till min handledare, Christopher Pihl för hans ovärderliga hjälp och insiktsfulla kommentarer!

Jag vill också tacka min sambo och fästmö Marie för hennes tålamod, aldrig sinande stöd och den hjälp hon har givit mig med att granska språket i denna studie.

Förkortningar.....	3
1. Inledning.....	4
2. Bakgrund	5
Den Socioekonomisk Miljön	6
Att vara fri eller ofri.....	7
Jordfattiga.....	10
Avgränsningar och frågeställning	13
3. Metod och Material.....	15
Metod	15
Materialet.....	15
Undersökningen	19
4. De ofria.....	19
Manhelgd.....	20
Han må ej vara biltogh.....	22
Bortom friheten	23
5. Fri och Jordägande.....	24
Bonden som bofast	24
Den ägande bonden	27
Den gutniske bonden.....	30
Frihet för de jordägande	33
6. Jordfattiga.....	35
Tiggare och kringstrykande	37
Lego- och tjänstefolk: lönearbete och fattigdom	42
Lekarens rätt	47
Vad innebar det att vara fri för de jordfattiga?.....	48
7. Vad innebar det att vara fri?	50
8. Sammanfattande slutsats och utblick	55
Källor och Litteratur	57
Tryckta Källor	57
Tryckta Källor – World Wide Web.....	57
Litteratur	57
Elektroniska referenser	59

Förkortningar

B = Byggningsbalken (i Ögl, SdmL, DL, VmL), Byalagasbalken (i UL, HL)	R = Rättegångsbalken , Rättlösabalken (i VgL I och II)
D = Dråparebalken (i VgL II), Dråpsbalken	S = Om Sårsmål
DL = Dalagaen	SdmL = Södermannalagen
E = Edsöreslagen	SkL = Skånelagen
F = Fredsbalken (i VgL II)	Sl = Slagsmålsbalken
Forn = Fornämesbalken	SmL = Smålandslagen
G = Giftermålsbalken	Tj = Tjuvabalken, Tjuvnadsbalken
GL = Gutalagen	U = Utgårdabalken
GS = Gutasagan	UL = Upplandslagen
HL = Hälsingelagen	V = Vådamålsbalken, om Vådasår
J = Jordabalken	VgL I = Äldre Västgötagalagen
Kg = Konungabalken	VgL II = Yngre Västgötagalagen
Kk = Kyrkobalken	VmL = Västmannalagen
Km = Köpmålabalken	Ä = Ärvdabalken
Kv = Kvarnbalken	ÖgL = Östgötagalagen
L = Lekarerrätten	
M = Manhelgdsbalken, Om mandrån (i VgL I)	

1. Inledning

Summæ wiliæ þæt at loghum hauæ at hwær scal þæn wipær wærn wæræ ær [...] hwat han hauir fangit. akær ællær æng. for þy at. ællær cumbar þæn illæ wipær ær usall warþær oc fatökær. um han ma ey sæliæ bort. akær ællær æng. sic til hialpæ. oc bo ofnæ sinni eghne husætoft til döþræ daghæ. mæþ litlu utlændæ. hældræ æn waræ annærs manz landbo. scal man ey mughu þæt göræ. þa þykkias han ey waræ fræls yuir sinu eghnæ...¹

Somliga vill ha det till lag att envar skall ha den rätt att värja jord [...] vare sig han har fått åker eller äng. För annars kommer den illa ut som blir usel och fattig om han ej får sälja bort åker eller äng, sig till hjälp och bo på sin egen hustomt till döddagar med ett litet åkerland, hellre än att bli en annan mans landbo. Skall en man ej ha rätt att göra det, då tycks han ej råda som en fri man över sin egendom...

Detta citat är ifrån skångelagens balk om jordtvister och handlar om rätten att få sälja av jord. Vi möter häri rädsla: en rädsla över att förlora sin status, att bli en annan mans landbo. Denna rädsla för att bli fattig – samt tanken att vi har rätten att få förhindra fattigdom – är något som inte är särskilt främmande även för den moderna människan. Skall inte den *fria* mannen få rätt till att råda över sin egendom så att han inte blir fattig och beroende av någon annan?

I de svenska medeltida landskapslagarna finner man ofta en distinktion mellan *fræls* och *ofræls*, alltså mellan fri och ofri. Dessa två termer har ofta betraktas som varandras motsatser. Det fanns trälarna som lydde under sin husbönder och som var ägda likt kreatur. De finns skildrade i den norrönska litteraturen som fula och opålitliga varelser, skapade endast för att tjäna. Över dessa var de fria, de som var bönder och krigare, ett stolt släkte av odalmän och ädlingar.

Otaliga verk har skrivits om de nordiska trälarnas funktion, betydelse, vara eller icke vara osv. Få har dock omvänt behandlat frågan om betydelsen av att vara fri, speciellt i ett samhälle som absolut inte var egalitært, där stormän och en framväxande adel med konungen i spetsen sökte att stärka sina positioner. Det är också känt att grupper av fattiga och jordlösa levde på landsbygden och i städerna. I denna studie skall jag undersöka vad begreppet fri betydde speciellt rörande förhållandet mellan de fria jordägande bönderna och de fria icke-jordägande fattiga.

Det fornsvenska ordet för ”fri” var *fræls*, *fræls* eller *fræls* (beroende på vilken variant av det fornsvenska språket som brukades i texten). Ordet betyder enligt Söderwalls lexikon över det svenska medeltida språket: *fri (i motsats till träl eller underkuvad), obunden, obehindrad, fri, havande frihet (att göra något), fritt bestämmande, befriad (från)..., fri från ansvar eller straff, skattfri, särskilt genom rusttjänst befriad från skatt, åtnjutande frälserätt, fri, ställd till fritt förfogande, överläten till oinskränkt besittning, frimodig, oförskräckt, glad*.²

Detta fræls är besläktat med ”att frælsa” och har möjligen har ordet sitt ursprung i uttrycket ”fri hals”. Detta åsyftade att man saknade den ring kring halsen som trälarna bar eller kanske ”den okränkbara

¹ SkL 75

² Söderwall 1918.

halsen som man inte får halshugga”. Ordet är ett gemensamt för de nordiska språken men dyker även upp i andra germanska språk, exempelvis som det fornengelska substantivet *fréols* (= frihet) och det gotiska *freihals*.³ Det fornengelska substantivet åsyftar fri ”i form av att inte vara underkastad” men också ”adlig”, ”glad”. De germanska språkens begrepp kommer ursprungligen från en term som betecknade ”älskad, vän, att älska”, vilket har tagit sig uttryck i fornengelskans *freod* ”vänskap” och *friga* (kärlek), samt medeltida lågtyska *vrien* (att gifta sig, fria). Termen innefattar även en betydelse av fred: fornengelska *fridu*, fornnordiska *fridr*, och tyskans *Friede*.⁴ Ordet ”fri” som nu används av de nordiska språken (ej Isländska, Färöiska) kommer från den medeltida lågtyskans *vri*. I Sverige kom under yngre medeltid ordet fräls dock att gradvis bli ett ord som bara användes för att beteckna adeln, de frälse.⁵

Det som skall undersökas i denna studie är en social institution och inte ett begrepp. Vad jag menar med detta är att ordet *fräls* lingvistiska betydelse är av mindre intresse än de medföljande rättigheter och skyldigheter som kom med att klassificeras som *fräls*. Likaså, eftersom undersökningens utgångspunkt är lagmaterial, så hamnar den juridiska betydelsen av *fräls* i centrum.

I denna uppsats kommer begreppet *fräls* i fortsättningen att översättas med ”fri”, vilket är standard i historiska verk om medeltiden. Det undviker även missförstånd; i modern svenska brukas ordet *fräls* i dess deriverade form *frälse*, med vilket vi åsyftar en adel eller kyrklig elit. Utifrån denna begreppsliga bakgrund kan nu arbetet med uppsatsens syfte påbörjas: att undersöka hur begreppet fri användes som en juridisk, ekonomiska, social och/eller politisk kategori i det lagmaterial som vi kallar för landskapslagarna.

Det som nu följer är själva problemet rörande frågan om den nordiska medeltida friheten, runt vilket jag kommer att formulera min frågeställning.

2. Bakgrund

Den exakta betydelsen av att vara fri är viktig för att förstå det medeltida samhället eftersom termen ofta återkommer i landskapslagarna. Historiska verk som berör medeltiden, och då speciellt nordisk medeltid, har dock sällan diskuterat termen fri i någon större utsträckning. Däremot har diskussionen om träldomen varit livlig inom akademien där otaliga idéer, hypoteser och teorier har lagts fram. Vissa har hävdade att trälarna var ett bärande element i en ekonomi som baserade sig nästan helt på ofri arbetskraft, andra har velat påpeka att trälarna var en liten minoritet som ägdes nästan uteslutande av en aristokrati. För att bättre förstå vad det innebar att vara fri måste vi dock se vad litteraturen säger om den sociala strukturen under Sveriges medeltid.

³ Hellquist 1922, s. 160.

⁴ Online Etymology Dictionary, hämtad 28/4 2013. Sökning gjordes på ordet “free”.

⁵ Hellquist 1922, s. 156.

Den Socioekonomisk Miljön

Min studie rör sig kring slutet av 1200-talet och första hälften av 1300-talet, då det med medeltiden vanligen associerade ståndssamhället började växa fram. Detta ståndssamhälle var vid denna tidpunkt, i det som skulle bli Sverige, långt ifrån moget och fullfjädrat. Den mest framträdande sociala kategoriseringen var den mellan träl/ofri och fri, och den svenska äldre medeltiden är en tid där den sociala strukturen är markerad av tre generella och för denna studie viktiga punkter.

För det första finner vi existensen av en stor grupp fria och självägande bönder. Detta var en heterogen grupp inom vilken en väldigt stor social och ekonomisk variation kunde finnas. Vissa var välbärgade medan andra endast hade lite jord att tillgå och stod i ett beroendeförhållande till rikare bönder eller adeln. Men den viktiga punkten här är att bönderna i landskapslagarna inte var fjättrade till den jordägande eliten genom de band av personliga beroendeförhållanden, alltså livegenskap som var vanliga på kontinenten.⁶

Den andra viktiga punkten är att det inte fanns en juridiskt erkänd adel, alltså en elit med lagstadgade privilegier inom det svenska riket. I landskapslagarna finns ytterst få referenser till en adelsklass men under tiden lagarna nedtecknades börjar en sådan att gradvis framträda. En adel eller *frälse* dyker upp som privilegierad grupp med skattefrihet först vid 1200-talets slut. Självfallet fanns det en elit eller stormannaklass under äldre medeltid vars rötter går att finna redan under järnåldern. Denna elit skiljde sig dock från den feodala adeln: den inte hade juridiskt eller statligt sanktionerade privilegier såsom skattefrihet; de saknade möjlighet att utkräva överskottsproduktion från bönderna, genom till exempel räntor, arrenden eller dagsverken; och de var inte lika intimt sammankopplade med statsmakten och konungen.⁷

Den sista punkten är att människorna var, som redan nämnts, uppdelade i fri och ofria (trälarna). Janken Myrdal har skrivit att vi egentligen har att göra med ett tredelat samhälle. Inte tredelat såsom på kontinenten i *oratores* (prästerskapet), *bellatores* (krigarna, adeln) och *laboratores* (övriga befolkningen) utan i *ofria*, *fria* och *de som var mäktigast bland de fria* (alltså en elit av stormän, jarlar, kungar och så vidare). Denna tredelning skall möjligen ha varit på nedgång redan på 1000-talet men det dröjer kvar ända in i 1300-talet. En viktig faktor under förändringsprocess skall ha varit att trälarna som arbetskraft ersattes av landbor, alltså fria producenter som arrenderade jord av en jordägande elit.⁸ Medeltidshistorikern Thomas Lindkvist menar att detta inte handlade blott om en process där ofri arbetskraft omvandlades till jordbrukande och fri arrendatorer. Det handlade delvis om att gods uppstod som slukade mindre jordbruksenheter och omvandlade bönder till landbor. Samtidigt var detta en process som var betingad av framväxten av en ny form av feodal elit, en statsapparat och den ideologiska institution vi kallar för

⁶ Lindkvist 2009, s. 58.

⁷ Lindkvist & Ågren 1990, s. 80f.

⁸ Myrdal 1999, s. 96.

kyrkan. Trälldom ersattes med ett landboväsen därför att, enligt Lindkvist, elitens huvudsakliga instrument för dominans nu gick ifrån ett personligt förhållande, mellan herre och slav, till ett sakligt ekonomiskt och juridiskt sådant, mellan jordägare och arrendator.⁹

Frågan om huruvida det skandinaviska slaveriet var renodlat juridiskt eller om det även hade en viktig ekonomisk aspekt har debatterats. Till exempel har Ruth Mazo Karras föreslagit att den skandinaviska trälldomen endast fungerade på en hushållsnivå¹⁰ emedan Perry Anderson hävdar att slavarbete brukades för en mycket stor del av allt produktivt arbete.¹¹ Stefan Brink menar tvärtom att slaveriet var en slags statusmarkör endast för en liten grupp av stormän. Faktum är att vi inte vet något med säkerhet om detta eftersom vi inte har tillgång till de exakta siffrorna på hur många slavar var eller vad de exakt skötte för uppgifter.

Till saken hör att det är väldigt svårt att uttala sig generellt om de ofria i ett område så stort som Sverige. Dick Harrison har påpekat att slaveri i otaliga skiftande former kan ha existerat jämsides inom relativt små områden, helt beroende på hur pass bördig jorden var, om det fanns storgods, hur byarna var organiserade, hur ägandets strukturer såg ut, och så vidare. Ofria kunde ha brukats på i ett område i jordbruket medan bara en bit bort, i skogen eller i mer oländiga trakter kunde mängden ofria ha varit fåtaliga om ens närvarande. Harrison vill säga att det är meningslöst att spekulera i trälldomens kvantitativa betydelse, vad som gällde i en socken i ett landskap kan ha skiljt sig från en annan socken, en by, gods eller stad, i samma landskap eller ett annat. Det vi kan ge oss an är att studera frågan kvalitativt.¹²

Att vara fri eller ofri

Definition av vad termen fri tenderar att vara vag i själva källmaterialet vilket inte underlättar för spekulationer eller diskussion. Inte sällan utmålas distinktionen fri – ofri som en rest från ett förfeodalt samhälle. Lindkvist föreslår att begreppet *fri man* endast skall ses som en synonym för bonde. Bonden i de svenska landskapslagarna är den ”normale” mannen. Han var även rättssubjektet, alltså landskapslagarnas normativa utgångspunkt för hur straff, skyldigheter och rättigheter skulle fungera och utmätas. Bonden var gårdens föreståndare men han var tvungen att äga sin jord: i annat fall räknades han som landbo. Dock gjordes ingen skillnad på landbo och bonde när det gäller gemensamt arbete och skyldigheter eftersom den juridiska äganderätten spelade en marginell roll till skillnad från ens funktion som föreståndare för en gård eller ett hushåll.¹³ Alltså menar Lindkvist att begreppet ”fri” egentligen bara var en fråga om en juridisk kategori som i princip var synonym med begreppet bonde.

⁹ Lindkvist 2003, s. 18–20.

¹⁰ Karras 1988, s. 70.

¹¹ Anderson 1974, s. 176.

¹² Harrison 2003, s. 175, 179f.

¹³ Lindkvist 1979, s. 64f.

Den ryske medeltidshistorikern Aron Jakolevič Gurevich har gett en helt annorlunda definition av den medeltida och feodala friheten. Gurevich vill visa att detta begrepp frihet, *libertas*, avspeglar fundamentala förändringar i de attityder som skedde vid övergången till det feodala samhället. I grund och botten handlar det om materiella förändringar som avspeglade sig i detta ord: det ursprungliga begreppet fri, som det användes av de germanska stammarna, åsyftade en individ som tillhörde ett kollektiv (ätt eller släkt), var jordbrukare och deltog i krig samt hade tillgång på en full uppsättning av rättigheter. Kort och gott, att vara fri innebar att vara en fullvärdig samhällsmedlem. Dock vill Gurevich tillfoga en viktig aspekt här: detta härrörde från en outvecklad arbetsuppdelning där den fria mannen var både krigare *och* bonde. Vid denna tidpunkt hade de germanska samhällena ännu inte till någon högre grad upplevt framväxten av en klass av icke-producerande specialister, utan alla fria män deltog i jordbruket i olika grad. Någon specialiserad grupp av krigare existerade alltså inte, och istället var varje krigare också jordbrukare. Denna fria man, som var både krigare *och* bonde, försvann dock i takt med feodaliseringsprocessen under den senare delen av tidig medeltid och istället ersattes av specialister, renodlade bönder och krigare. I och med detta kom begreppet frihet att börja dra sig åt betydelsen av underkastelse.¹⁴ Det skall dock tilläggas här att kronologin är ett problem. Gurevich specificerar aldrig exakt vilken tidsperiod han skriver om, utan utgår ifrån att de kontinentala germanska och de nordiska germanska samhällena var i grunden nästan identiska. Det som skiljer dem åt är att de genomgick en feodaliseringsprocess under två olika tidpunkter. På kontinenten skedde detta kring slutet av tidig medeltid medan i Norden skall detta ha börjat ske under högmedeltiden. Huruvida samhället som speglas i de svenska landskapslagarna hade genomgått eller genomgår en ökad arbetsdelning är inte Gurevich helt tydlig med.

Sociologen och historikern Orlando Patterson lyfter fram att den högfeodala idén om frihet var bunden till individens rättighet att bära vapen. Detta var en effekt av den västeuropeiska aristokratins våldsmonopol som hade inletts kring slutet av tidig medeltid. Frihet blev mer och mer ett uttryck för makt och status under medeltiden, dock inte utan motstånd från lägre grupper. Eftersom frihet som uttryck för status och makt måste bli ett relativt uttryck – man kan vara fri till olika grader beroende på ens status och makt – kom begreppet att utsättas för en dragkamp mellan högre och lägre skikt i samhället. Patterson lägger vikt vid att frihetsbegreppet under medeltiden var en markör som visade på styrkeförhållanden mellan olika skikt i samhället. När stora delar av den västeuropeiska massan av enkla jordbrukare reducerades till den ofria statusen av *servii* var det ett uttryck för den ökade makten av aristokratin, emedan senmedeltidens stora bondeuppror och försvagade aristokrati bidrog till att statusen som fri kom att återgå till många av bönderna på landsbygden.¹⁵

Ruth Mazo Karras lägger dock fram en annan teori som utgår ifrån att dikotomin fri – ofri avspeglade en kategorisering som aldrig var ekonomisk utan endast hade sina rötter i ideologi. Bland

¹⁴ Gurevich 1979, s. 178, 184–186.

¹⁵ Patterson 1991, s. 358–363, 367.

annat pekar hon på att en ofri och en fattig jordbrukare ekonomiska och materiella situation och arbetsuppgifter inte skiljde sig nämnvärt. Att vara fri eller ofri var därmed att tillhöra en sociolegal klass istället för en socioekonomisk.¹⁶ Hennes teori är att den distinktion som lagmaterialet gör mellan fri och ofri egentligen bara bygger på ett samhälleligt behov av skapa sammanhållning inom gruppen av fria. Genom att samla alla under en term sökte man dölja den sociala hierarki som fanns bland fria män; en man som kunde kalla sig själv för fri erhöll alltså en illusorisk bild av att vara befriad från övre dominans. Karras vill poängtera att den fria bonde man möter i de skandinaviska lagarna var en konceptuell idé som aldrig existerade i verkligheten.¹⁷ I själva verket är detta bara en ideologisk konstruktion som döljer faktiska ojämlikheter inom systemet.

Karras blir dock kritiserad av den norske historikern Tore Iversen, som i sin studie om träldomen i Norge menar att det inte finns några belägg i källorna om en social differentiering i landskapslagarna bland de norska fria bönderna. Iversen anser även att träldomen hade en ekonomisk betydelse som Karras underskattar och att trälarnas arbetskraft i det medeltida Norge nyttjades av alla typer av hushåll, från stora till små. Speciellt skall detta ha varit viktigt för gårdar som behövde extra arbetskraft under vissa tider av året så som vid skör eller sådd. Möjligen kan trälomens upphörande haft en ideologisk betydelse som kan ha bidragit till att de socialt lägsta skikten av de fria blev mer nedvärderade men annars är anser Iversen att Karras teori inte är hållbar. Begreppet ”fri” åsyftade enligt honom motsatsen till träldom och upphörde aldrig att ha denna konnotation under medeltiden. Fri i betydelsen av skattefri, alltså adel, uppkom under den yngre medeltiden men detta medförde inte att bönderna kom att se sig själva som ofria.¹⁸

Viktigt för denna studie är Karras idé om fri som en ideologisk kategori: genom begreppet fri sökte man samla alla under en social kategori och dölja de sociala hierarkierna inom en grupp med interna sociala skillnader. Man kan dock fråga sig vartifrån impulsen till en sådan process härrör ifrån: Från en bondeklass som sökte att förhindra uppkomsten av ett mäktigt skikt av aristokrater eller tvärtom från stormän som sökte att legitimera sig själva som ”jämlingar”. Frågan är dock hur man förhöll sig till de fattigaste skikten i samhället, de som inte var trälarna och heller inte bönder. Inkluderades även dessa i de frias till synes egalitära gemenskap, eller stod de utanför? Karras talar inte särskilt mycket om detta, men det är en viktig fråga eftersom förhållandet mellan fri. Först skall jag göra en sammanfattning av de fyra olika sätten man kan betrakta institutionen av att vara fri under högmedeltiden i Norden:

- Ett begrepp som fungerar som *synonym för tillhörighet i en klass av direkta producenter*, alltså jordbrukare som ägde eller arrenderade jord, alltså *bönder*. (Lindkvist)
- En *socioekonomisk institution* på basis av en *utvecklad arbetsuppdelning* (alltså avsaknad av en utvecklad klasstruktur). Att vara fri innebar att man var en fullvärdig samhällsmedlem med en komplett

¹⁶ Karras 1988, s. 20–22, 157, 159.

¹⁷ Karras 1988, s. 159.

¹⁸ Iversen 1994, s. 254–256, 478f.

utrustning av skyldigheter och rättigheter vars grund låg i att man som fri utförde sysslor som *både krigare och producent* (bonde/jordbrukare). (Gurevich)

- Ett begrepp som endast fungerade som *motsats till ofri* och därigenom inkluderade alla icke-slavar, men i övrigt saknade egentligt betydelsebärande innehåll rörande socioekonomisk ställning. (Iversen)

- En *sociolegal* kategori på basis av en ideologisk distinktion mellan fri och ofri vars syfte var att dölja socioekonomiska skillnader mellan en klass av fria genom att sätta ofria i opposition till de fria. (Karras)

Dessa fyra synsätt på vad den medeltida nordiska friheten innebar skall nu utvecklas ytterliggare när vi tar in frågan om hur de jordfattiga passar in.

Jordfattiga

Myrdals tredelning av det medeltida samhället, där en person är fri, ofri eller storman, är dock inte helt problemfri. Det finns ännu en grupp som lätt faller utanför och det är de jordfattiga och *de jordlösa*, om vilket Myrdal skriver: *De fattigaste, de jordlösa har lämnat få spår efter sig och vi vet inte hur många de var. Men tjänstefolk, fria legohjon har i många fall ersatt träslarna.*¹⁹ Dessa obesuttna var de som saknade äganderätten över jord eller bruksrätt av arrenderad jord, alternativt inte hade möjligheten att försörja sig av sin egen allt för lilla jordplätt. Annars var detta en heterogen massa av allt ifrån åldringar, handikappade till drängar.²⁰

Tidigare forskning om exempelvis trälldom eller någon annan aspekt av medeltidens sociala struktur tenderar att glömma de jordfattiga. Denna grupp nämns sällan och de få gånger det har skett så brukar de benämnas såsom ”fria”. Brink nämner i korthet att till exempel löskermän och -kvinnor, lösdrivar och kringdrivande artister (lekare) stod över trälen men samtidigt saknade en full uppsättning rättigheter för *endast en fri man, en odalbonde, hade full straffrättighet.*²¹ Notera här att vi nu redan har stött på en konflikt, som verkar trivial men egentligen döljer ett djupare problem. Brink skiljer mellan *fri* och jordfattig, trots att denna grupp teoretiskt inte var ofria. Även Lindkvist och Christine Ekholst som har skrivit mycket om den svenske medeltida bonden har inte i någon större utsträckning behandlat de jordfattiga.

Den utförligaste studien av jordfattiga under svensk medeltid är ett kapitel i Clara Nevéus avhandling om trälarna i Sverige och Danmark. Nevéus betraktar de jordfattiga som före detta trälarna eller ättlingar till trälarna, vars status fortfarande var färgade av sitt ursprung och att föräldrade lagar rörande trälarna fortfarande hade ett inflytande på dessa avkommor av de ofrias skara. De fattiga och egendomslösa kom att genom tjänstetvångslagar att ersätta den ofria arbetskraften, och enligt Nevéus föredrog bönder

¹⁹ Myrdal 1999, s. 95.

²⁰ Lindström 2011, s. 132f.

²¹ Brink 2012, s. 267f.

och stormän egendomslösa framför trälarna som arbetskraft. Detta eftersom jordägarna inte behövde sörja för den egendomslösas uppehälle hela året – då de lejades på halvårsbasis – till skillnad från ofria arbetskraft. Så under 1300-talet kom gradvis fattiga att ersätta trälarna som arbetskraft på gårdarna.²²

En liknande situation som den medeltida kan vi finna i antiken. G. E. M. de Ste. Croix har visat att det fanns en motsättning mellan fria män under antiken (medborgare) och de fria män och kvinnor som saknade jord och anlätades som arbetskraft, kontraktsarbetare (*misthotai*) eller dagsarbetare (*thetikon*) på jordbruk eller för offentliga arbeten. Dessa var generellt illa betraktade av aristokratin eftersom de stod nära slavar. De var beroende av någon överordnad och de utförde sysslor som ansågs vara slavarbete. Samtidigt var de inte heller slavar; de ansågs sakna slavens intima relation till sin herre och kunde inte ta del av dennes heder och dygder. De Ste. Croix menar att detta berodde på att jordbrukarna, hantverkarna, handelsmännen och aristokratin var sina egna herrar och kunde *anlita slavar själva*, något lönearbetaren inte kunde. Lönearbetaren var helt enkelt för fattiga och kunde därmed inte betraktades som fullt fria män.²³ Dessa intog därmed en tredje position, som aldrig erkändes, människorna var antingen *liberi aut servi*, man kunde inte befinna sig däremellan.²⁴ Generellt blev arbete betraktat som slavarbete i den antika världen, och varken antikens latin eller grekiska kunde formulera en term så som ”arbetare” utan att falla tillbaka på konnotationer rörande slavarbete. Slavsamhällen tenderar att ge upphov till arbetskraftsöverskott med följande låga löner och stigmatisering. Även i Västeuropas senare förindustriella samhällsformer som hade lämnat slaveriet bakom sig betraktades lönearbetare med misstänksamhet och förakt.²⁵

Obesuttna eller jordfattiga tog ofta arbete som dräng, piga eller som annan form av lönearbetare men en svåruppskattad del av tjänstefolket kunde vara bondesöner eller -döttrar som arbetade tills de fick sin del av arvet, respektive gifte sig. Distinktionen mellan en bondeson som hade tagit drängtjänst eller en torpare var inte alltid självklar. Gränserna mellan termerna som används för olika typer av jordfattiga (såsom inhysesjon, tjänstefolk, dräng eller piga, torpare, husmän osv.) var inte alltid helt tydliga, speciellt då de varierade efter lokala förhållanden och tid.²⁶

Jordfattiga som grupp i ett jordbrukarsamhälle uppkom på grund av att vissa hade förlorat sin egendom eller inte fick ta del av något arv. Denna grupp var inte helt oansenlig under tidig modern tid men kom att öka kraftigt i antal under 1700-talets andra hälft och framåt.²⁷ Då inga siffror eller uppgifter finns om denna grupps storlek under medeltiden har forskning om de jordfattiga i Sverige fokuserats på tidig modern och modern tid.²⁸

²² Nevéus 1974, s. 176-178

²³ de Ste. Croix 1983, s. 139, 184f., 198.

²⁴ de Ste. Croix 1983, s. 138.

²⁵ de Ste. Croix 1983, s. 200–203.

²⁶ Hellspong & Löfgren 1994, s. 79–82

²⁷ Hellspong & Löfgren 1994, s. 73–75.

²⁸ En utförlig studie om legofolkets förhållanden och politiska status har gjorts av Börje Harnesk utifrån material från Norrland under 1700- och 1800-talet. Harnesk har visat hur kategorin av legofolk tenderade att falla ned bland de obesuttnas och

Att särskilt studera de jordfattiga i medeltidens Sverige kan ge oss värdefulla kunskaper om vad det innebär att vara fri. Om vi utgår ifrån de fyra synsätten på ”att vara fri” som jag sammanställde ovan kan vi få helt nya sätt att betrakta de jordfattiga på:

- *Fri är ett begrepp som fungerar som synonym för tillhörighet i en klass av direkta producenter, alltså jordbrukare som ägde eller arrenderade jord, alltså bönder.* Enligt detta synsätt kan jordfattiga inte räknas som fria eftersom de varken ägde eller arrenderade jord. De måste därmed ha intagit en särställning som halvfria eller dylikt, termer som helt enkelt inte existerade i fornsvenskan.

- *Fri är en socioekonomisk institution på basis av en utvecklad arbetsuppdelning (alltså avsaknad av en utvecklad klasstruktur). Att vara fri innebar att man var en fullvärdig samhällsmedlem med en komplett utrustning av skyldigheter och rättigheter vars grund låg i att man som fri utförde sysslor som både krigare och producent (bonde/jordbrukare).* Om man är fri för att man tillhör en socioekonomiskt odifferentierad grupp av krigare-bönder så måste de jordfattiga här också vara utestängda från systemet. Gurevich som formulerade denna idé hänvisar dock aldrig till de jordfattiga och kanske helt enkelt åsyftar med detta ett samhälle som inte har utvecklat en grupp av jordlösa.

- *Fri är ett begrepp som endast fungerade som motsats till ofri och därigenom inkluderade alla icke-slavar, men i övrigt saknade egentligt betydelsebärande innehåll rörande socioekonomisk ställning.* Om vi följer Iversens definition av fri som blott en term utan egentligt innehåll så måste de jordfattiga räknas som fria eftersom de inte var trälar.

- *En sociolegal kategori på basis av en ideologisk distinktion mellan fri och ofri vars syfte var att dölja socioekonomiska skillnader mellan en klass av fria genom att sätta ofria i opposition till de fria.* Utifrån Karras så skulle fria men jordfattiga räknas som fria för att det fanns en ideologisk mekanism i dikotomin fri/ofri som arbetade mot att skapa en slags fiktiv enighet bland de fria, såväl vanlig bonde som storman. Utifrån detta perspektiv kan man dock fråga sig varför de jordfattiga inkluderades i gruppen fria eftersom de säkerligen inte hade möjligheter att hävda sig mot ett stormannaskikt.

Jag anser att en av de viktiga aspekterna vi måste ta hänsyn till i denna studie är att se vilken status de jordfattiga hade. För att verkligen förstå landskapslagarnas fria individ måste vi utröna huruvida denna term omfattade både rika som fattiga, eller om den endast berör ett visst socialt skikt. Nyckeln till att förstå landskapslagarnas fria individ ligger kanske inte hos bonden utan hos de jordfattiga. Detta eftersom de jordfattigas rättsliga ställning kan förtälja för oss om alla fria omfattades av frihetens rättigheter och privilegier eller om vissa fria stod på samma på en liknande juridisk nivå som de ofria. Kort sagt: var alla fria jämställda med varandra eller skiktades denna grupp, och om så var fallet vad betydde det då att vara fri?

kringgärdas av olika former av restriktioner bland annat rörande deras möjlighet att flytta, lönenivåer och vad lönerna skulle utgöras av. Samt att jordfattiga genom tvingades att ta tjänst som dräng, piga eller inhysesshjon eller som soldater om de saknade jord. Generellt så saknade alltså denna grupp de rättigheter som annars tillkom rikets bönder liksom att de betraktades som mindre värda både överheten och av bönderna bland annat just för att de saknade självständighet, de levde på andras nåder och att de förknippades med nedåtgående social mobilitet. Harnesk 1990, s. 30–36, 66.

Avgränsningar och frågeställning

Denna uppsats syfte är att studera den medeltida nordiska friheten och dess gränser. Vad denna frihet innebar har som sagt aldrig givits full uppmärksamhet i tidigare forskning. Utgångspunkten är att den medeltida nordiska friheten inte bara kan förstås som en antites till ofriheten, vilket ofta varit fallet. För att förstå det samhälle de svenska landskapslagarna är sprugna ur måste man även förstå termen *fri*, eftersom detta är en återkommande term som betecknar ett brett spektrum av grupper. Att inte klargöra frågan om vad *fri* faktiskt innebar för medeltidens samhälle lämnar en stor lucka i vår förståelse av det medeltida samhället, dess sociala, kulturella och mentala liv.

Syftet med denna uppsats är dock inte bara att studera friheten genom att göra en jämförelse mellan *fri* och *ofri*, utan att också studera hur friheten kan skilja sig åt *mellan de fria*. Vad är den minsta gemensamma nämnaren som binder samman de fria? Detta kommer att göras genom att studera bland annat de *ofria* i relation till de två huvudgrupperna av fria: jordägande och icke-jordägande fria.

Frågan om ägande är också viktig i denna studie. Tidigare studier har gjorts rörande de *ofrias* ställning som egendomslösa och de fria som den ägande gruppen men jag kommer i denna undersökning att även se vad ägandet hade för funktion *inom* den fria gruppen, det vill säga hur ägande eller icke-ägande (av jord) påverkade ens status som *fri*.

Denna uppsats kommer att ta utgå ifrån de svenska landskapslagarna vilket begränsar uppsatsens syfte till den rättsliga sfären. Lagar kan dock – om de studeras rätt – erbjuda en värdefull inblick in i ett samhälles mentala och kulturella värld, och ur landskapslagarna tar min frågeställning sin form.

För att närma mig frågan om den medeltida frihetens betydelse har jag valt en inom forskningen ofta bortglömd utgångspunkt, och det är de fattigas ställning i landskapslagarnas samhälle. Det intressanta är inte att se om bönderna (jordägarna) var fria eller ej, eftersom vi vet att de var fria, utan istället se vad det innebar att vara *fri* för de jordfattiga. Genom att jämföra dessa två socioekonomiska grupper kan en god förståelse av den medeltida friheten uppkomma. Tas inte hänsyn till skillnaderna mellan dessa grupper riskerar man att hamna i en situation där de jordägande böndernas status och privilegier blir synonymt med att vara *fri* och de jordfattigas ställning glöms bort. Om det finns en lägsta gräns för frihet misstänker jag att just denna grupp av jordfattiga kan få oss att förstå detta.

De jordägande, de jordfattiga samt de *ofria* kan sägas utgöra detta jordbrukarsamhälles tre primära socioekonomiska skikt. Jag följer alltså delvis Myrdals uppdelning av det svenska medeltidssamhället i tre primära grupper (*ofria* – jordägande bönder – stormän), men med den skillnaden att jag har bytt ut det sista ledet mot de jordfattiga. Att eliten (adeln/stormännen/klerker) saknas här som egen kategori är ett resultat av de magra källor vi har om denna grupp och dess tämligen sporadiska omnämnande i lagarna. Eliten kommer därför att inordnas i gruppen av fria jordägare, som i denna undersökning tjänar som normativt rättssubjekt.

Med detta sagt kommer jag inte att lämna de ofria därhän. De ofrias relation till den medeltida frihet är av betydelse. För att förstå vad fri betyder måste man veta vad ofri betydde för samhällets olika skikt. Hur skiljde sig exempelvis den jordägande bondens frihet från den icke-jordägande frias frihet? Bara genom att finna vad som skiljer och förenar dessa två grupper av fria kan man vaska fram kärnan i den medeltida svenska friheten.

Ur mitt syfte kommer därmed denna frågeställning:

Vad har statusen av fri (fräls) för betydelse för det svenska medeltida samhället?

För att besvara denna fråga skall jag utgå ifrån tre underfrågor:

1) *Vad är frihet inte? Det vill säga hur skiljer sig de ofrias ställning gentemot de frias?*

Denna fråga kommer att besvaras i den första delen av min undersökning där jag studerar vad som exakt skiljer de ofria från de fria rörande rättigheter eller avsaknanden av sådana, det vill säga social och juridisk ställning. Genom att säga vad frihet inte är kan man gå vidare och definiera friheten själv.

2) *Hur definieras bonden och vart går gränserna för denna identitet?*

Eftersom bonden är lagarnas centrala rättssubjekt, idealbilden av den fria mannen och det subjekt kring vilket lagarna kretsar, är det nödvändigt att avgöra vilka som erhöll bondeidentitet och vilka som hölls utanför. Om man skall studera vad det innebär att vara fri kan man inte undvika denna grupp, som kommer att studeras i den andra delen av min undersökning. Bonden blir på många sätt den absoluta referensen på vad det innebär att vara fri. Speciellt kommer jag att studera hur gränsen nedåt artikuleras, det vill säga mot de fattiga. Därmed kan man avgöra vilka som är bönder och vilka som är fria icke-bönder, det vill säga fria jordfattiga.

3) *Hur definieras och på vilket sätt skiljer sig de fria jordfattigas ställning i lagarna från de jordägande (bönderna).*

Den sista frågan kommer att gå igenom de grupper av människor som inte räknas till bönder men ändå räknas som fria: de jordfattiga. Det jag vill få svar på är exakt hur de jordfattigas rättsliga och sociala ställning skiljer sig från de fria jordägande bönderna. Denna grupp kommer att behandlas i den sista delen av undersökningen.

Uppsatsens fokus ligger i huvudsak på vuxna personer av manskön och frågeställningarna kommer därför att begränsas till dessa, även om kvinnor och barn kommer att nämnas i den mån det är relevant för uppsatsens fråga om vem som var fri och ofri. Att kvinnorna inte ges större plats i denna uppsats beror på att kvinnor under medeltiden inte var lagens huvudsakliga rättssubjekt, och även om kvinnor kunde vara antingen fria eller ofria var det inte vanligtvis dem som lagarna syftade mot. Deras speciella rättsliga status gör att de, på grund av uppsatsens begränsade omfång, inte kan ges rättvist utrymme i denna uppsats. Av en liknande anledning kommer jag inte heller att titta närmare på barnens status.²⁹

²⁹ Se Christine Ekholsts avhandling *För varje brottsling ett straff: föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna* (Stockholm, 2008) för en utmärkt genomgång av kvinnors status i de svenska medeltida lagarna.

3. Metod och Material

Metod

Pattersons tanke om att frihet som begrepp för status alltid är utsatt för slitningar mellan olika grupper i samhället är en god grund att starta ifrån. Eftersom *fräls* i de svenska lagarna är en juridisk kategori med medföljande rättigheter och skyldigheter måste man ta hänsyn till att olika grupper hade olika intressen av denna institutions funktion och betydelse.

I huvudsak har jag arbetat genom komparativ textanalys av de landskapslagar som skrevs ned inom det svenska rikets sfär av inflytande och kontroll under sent 1200- och tidigt 1300-tal, vilket inkluderar i huvudsak Svealagarna och Göotalagarna, samt Gotalagen. Däremot har jag ej tagit med Skånelagen på grund av platsbrist och att denna lag rådde över vad som då var en del av det danska riket. Genom att finna likheter mellan lagarnas diskurs rörande den juridiska statusen hos de tre grupper som är uppsatsen fokus har jag sökt att utarbeta en generell bild av vad fri hade för betydelse för medeltidens människor. En förutsättning för studiens genomförande är att de kulturella skillnaderna mellan de olika svenska landskapen under denna tid var relativt liten, och därmed kan det antas att bruket av specifika termer i lagarna har liknande betydelse. De största språkskillnaderna i de svenska landskapslagarna är mellan de svenska och gotländska lagen, men dessa är marginella. Genom tillgång till översättningar av relativt modernt datum och tillgången till uppslagsböcker för det svenska medeltidsspråket har det språkliga problemet reducerats, om än inte helt försvunnit.

Rörande min undersökning om vad frihet innebär för de jordägande och jordfattiga skall jag här tillägga att jag har arbetat genom att först identifiera vilka som räknas som vad i min undersökning. För att vilken betydelse den medeltida friheten innebär måste man särskilja denna från möjliga juridiska och sociala rättigheter och privilegier som tillföll endast bonden men ej den jordfattiga. Därav kommer jag i mitt kapitel om de jordägande att i huvudsak identifiera vart gränsen gick mellan jordfattig och bonde för att sedan särskilja frihetens betydelse från privilegier medföljande jordägande.

Material

Det huvudsakliga källmaterial som kommer att användas i denna studie är de lagar som vanligen kallas för landskapslagarna. Jag har inte använt originalen av dessa källor, utan utgått ifrån Holmbäck och Wesséns tryckta utgåvor för att få tillgång till översättningar till modern svenska. Eftersom Holmbäck och Wessén inte har tagit med texterna på originalspråk så har jag använt mig av internetresursen: fornsvenska textbanken³⁰, vilket är en oväderlig och lättåtkomlig källa för fornsvenska texter. Jag skall också tillägga att översättningarna av de fornsvenska texterna aldrig är kopierade rakt av från Holmbäck och Wesséns översättningar. Jag har moderniserat språket och i de flesta fallen har jag låtit

³⁰ Fornsvenska textbanken, <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>

översättningen följa mer ordagrant den ursprungliga textens form och vokabulär. Dock har jag aldrig avvikit från Holmbäck och Wesséns översättningar till den grad att texternas betydelse skulle ha förändrats.

Landskapslagarna är våra äldsta dokument skriven med latinsk skrift. De uppkom i takt med kristendomen och den romerska rättens inflytande, samt statens framväxt. Konungens funktion under tidig medeltid var ett led i en lång utveckling som en slags domare eller medlare i tvister mellan fria män. Denna domarfunktion stärktes under inflytandet av kristen och romersk rätt i takt med en snabb utveckling av den juridiska sfären för att täcka nya områden. Konungens främsta instrument av kontroll och legitimering kom att bli den nya lagen. Men lagen arbetade i samband med den nya kristna ideologin. Kristendomen som en ideologi och institution erbjöd den unga statsmakten en ideologi och kunskap. Kyrkan förde med sig ett nytt skriftspråk som gav konungen en möjlighet att få tillgång till utbildade män som kunde arbeta i administration och nedtecknande av lagar.³¹ Detta betyder inte att det saknades rättslig praxis innan kristendomens ankomst men denna var i stort sätt muntlig. Den nya formen av rättslig praxis där det skrivna ordet brukades, anses ha fört med sig en stor fördel för överheten.³² Det skrivna ordet har en faktisk förmåga att kunna framstå som mer ursprungligt eller oförvanskat vilket var av stor vikt i ett samhälle där det förflutna var källan till legitimitet

Det lagarna som kommer att användas i denna undersökning är: Äldre och Yngre Västgötalagen; Östgötalagen; Upplandslagen; Södermannalagen; Västmannalagen; Dalalagen; Hälsingelagen samt Gutalagen. Äldst är Äldre Västgötalagen (VgL I) som möjligen skrevs ned under tidigt 1200-tal men här skall det tilläggas att kronologin är väldigt omdebatterad.. Av VgL I finns ett bevarat exemplar från 1280 men även än äldre version av vilket dock endast ett fåtal blad finns bevarade. Göran Inger menar att VgL I är ifrån efter 1250-talet emedan Elsa Sjöholm avfärdar idén om att någon lag skulle vara äldre än tidigt 1300-tal och hänvisar till misstag i dateringen.³³

Den Yngre Västgötalagen (VgL II) och Östgötalagen (ÖgL) har länge daterats till sent 1200-tal men troligen är de bägge ifrån mitten av 1300-tale eller något senare³⁴. Den värmländska lagen är förlorad och av Smålands lag (Tiohärad) finns endast kyrkobalken bevarad.³⁵

Från Svealand har vi Upplandslagen (UL), Västmannalagen (VL), Dalalagen (DL) och Södermanlagen (SdmL). Det skall ha existerat en Närkeslag men av denna finns inget bevarat. Rörande de norrländska landskapen finns endast Hälsingelagen (HL), vilket omfattar områdena norr om Uppland och även de västra delarna av dagens Finland. Äldst av de ovannämnda lagarna är Upplandslagen som skrevs ned i slutet av 1290-talet.³⁶ De övriga Svealagarna är relativt säkert daterad

³¹ Line 2007, s. 473–477.

³² Widmark 2001, s. 146.

³³ Inger 2010, s. 14; Sjöholm 1988, s. 241.

³⁴ Inger 2010, s. 14.

³⁵ Widmark 2001, s. 146.

³⁶ Widmark 2001, s. 146f.

till 1300-talets första hälft.³⁷

Gutalagen (GL) tillkom ungefär samtidigt som den Äldre Västgöotalagen, men enligt Gun Widmark³⁸ men Sjöholm och Inger vill se denna lag daterad till mitten av 1300-talet.³⁹

Rent kronologiska problem rörande lagarna saknar därmed betydelse eftersom tidsrymden som hade förlöpt mellan de äldsta och yngsta lagarna är så små, knappt ett sekel. Härvidlag saknas det någon direkt anledning till att utesluta eller särbehandla olika lagar på grund av kronologi.

Eftersom dateringarna av lagarna är extremt osäkra på grund av de exemplar som finns bevarade är av rätt ungt datum är det svårt att avgöra om lagarna har reviderats under tid. Sjöholm står för den radikala åsikten att lagarna är sprungna blott ur kyrklig rätt och saknar någon organisk länk till lokala sedvänjor och traditioner. Lagarna helt enkelt en import från kontinent som kyrkan och stormän brukade för att stärka sin makt visavi konungen. Särskilt skall Svealagarna, ha uppkommit under den tid när kungamakten var särskilt hårt pressad av lokala stormän som ville lagstadga sin makt. Landskapslagarna skall helt enkelt, enligt Sjöholm uppkommit ur en ökad splittring och lokala maktkamper.⁴⁰

Äldre forskning har däremot hävdats att lagarna är har uppkommit ur en äldre germansk rättstradition medan detta perspektiv är inte helt övergivet om än mer kritiskt granskat. Christine Ekholst menar att lagarna består blandat av inhemska sedvanerätt och importerade bestämmelser, vilka kung, kyrka och frälset försökte införa för att stärka sin position. Detta mycket på basis av att alla frågor som lagen berörde sällan var av intresse för överheten så länge det inte stred mot deras intressen.⁴¹

Ekholst vill poängtera att lagarna inte kan användas som ett material som speglar verkligheten, utan är ett ideologiskt material utformat ur förhandlingar mellan olika krafter i samhället, liksom en dialog mellan olika samhällsgrupper. Hon ligger nära synsättet av att lagarna skall ses som överhetens syn på samhället mer än säg, bondemassornas världsbild. Dock är hon noga med att poängtera att detta nödvändigtvis inte betyder att det skulle ha rått motsättningar mellan allmoge och frälse under denna tid rörande samhällssynen.⁴²

Gurevich ser istället de nordiska landskapslagarna som ett slags instrument för att bevara en sönderfallande samhällsordning, alltså en äldre förfeodal samhällsstruktur baserad på ätt och släktskap. För honom är lagarna ett uttryck för motstånd mot en hotande massiv omvälvning av samhället mot en mer västeuropeisk typ. Gurevich baserar detta på landskapslagarnas starka likhet med de germanska lagarna från folkvandringstiden och tidig medeltid⁴³ och på att lagarna är till hög grad orienterade mot

³⁷ Inger 2010, s. 14.

³⁸ Widmark 2001, s. 147.

³⁹ Inger 2010, s. 14; Sjöholm 1988, s. 92, 241.

⁴⁰ Sjöholm 1988, s. 50f., 246.

⁴¹ Ekholst 2009, 19–21.

⁴² Ekholst 2009, 22f.

⁴³ Detta är ett problematiskt begrepp och har under senare år fått utstå hård kritik som en icke gångbar term rörande det förfeodala samhället.

att förhindra individuell egenmäktighet i det att man vägrar lyda kollektivet och dess förpliktelser (tex att någon väljer att inte betala sin böter, vägran att överlämna egendom till en laglig ägare, giftermål mellan ofri och fri) Individerna framträder alltså i form av en brottsling. Straffet för dylika överträdelser var vanligen mycket höga böter, faktiskt mycket högre böter än i senare feodal lagstiftning.⁴⁴

Gurevich påpekar att lagarna är det bästa medlet för att förstå dessa folks sociala förhållande och mentalitet. Ty här framhävs de objektiva momenten i deras samhälle framför subjektiva föreställningar, som kommer fram i deras diktning, historieberättande och konst.⁴⁵ Jag instämmer i detta men vill också lägga fram lagarnas betydelse i och med deras ålder. Att dessa är våra äldsta dokument skrivna på latinsk skrift gör att de är bästa instrumentet för att förstå det unga svenska medeltidssamhället. Huruvida lagarna är importerade, en inhemsk skapelse eller en slags blandning av dessa bägge är dock irrelevant för min uppsats, eftersom lagar aldrig kan vara helt frikopplade från ett samhälles faktiska sociala och ekonomiska förhållanden för att vara effektiva. Lagarna måste dock betraktas som ett resultat av politiska handlingar. De är absolut inte tillkomna ur någon form av rättshistoriskt intresse och det är troligtvis sant vad Thomas Lindkvist skriver, att lagarna uppkom för att någon grupp eller samhällsklass hade ett intresse av det och de är fokuserade på att reglera normer och sociala förhållanden i sina respektive områden. Vi vet dock inte vad som har uteslutits ur lagarna eftersom många aspekter av denna tids samhällsförhållanden är förlorade liksom att säkerligen vissa problem reglerades efter lokala sedvänjorna och traditioner.⁴⁶ Men återigen, dessa källor är våra bästa rörande det tidigt medeltida Sveriges sociala förhållanden, när det annars i princip saknas material. Man skall dock inte glömma att lagarnas främsta syfte var som Iversen uttryckte det:

Vi må da være klar over at lovbestemmelsene bare gir innblikk i ett aspekt av den dominerende kulturen, nemlig det aspekt hvor organisert samfunnsrett tas i bruk for regulere individer og grupper for å hindre avvik fra den sosiale orden.⁴⁷

Helt enkelt var lagarna ett instrument för att stärka den sociala ordningen. För min del är inte detta ett problem, tvärtom. Vad jag söker finna är just precis vad den sociala ordningen vill föreskriva och vad den söker från samhällsmedlemmarna.

⁴⁴ Gurevich 1979, 130–132.

⁴⁵ Gurevich 1985, 114.

⁴⁶ Lindkvist 1979, s. 81–83.

⁴⁷ Iversen 1994, s. 66.

Undersökningen

4. De ofria

De ofria är en ständigt närvarande grupp i lagmaterialet (förutom HL) vi har dock inte att göra med en homogen grupp bland annat *bryti*, vilket var en träl med en högre status som fungerade likt en gårdsföreståndare och övervakade de övriga trälarna. Sin träldom till trots var denna *bryte* långt ifrån ofta ofri och under medeltidens gång så kommer termen mer och mer att glida över till att beteckna en fri man.⁴⁸ Vid sidan av bryten fanns en grupp som kallades för *fostre*. Fostren som term betecknar en ”hemma född och uppfostrad träl”. Denna grupp hade en något högre ställning än övriga trälarna (med följande högre bot för brott mot fostren), möjligen på grund av att fostren hade fötts och uppfostrats på sin herres gård.⁴⁹ Fler grupper av trälarna finns i runmaterialet och de övriga nordiska lagarna, men fortsättningsvis så kommer jag i denna undersökning att fokusera på det som generellt särskilde den ofrie från den frie.

De ofria i landskapslagarna karaktäriseras av en nästan fullständig avsaknad av rättskapacitet, de ansvarar inte för sina handlingar och skador eller dråp som riktas mot dem ses inte som annat än skador på egendom. Skulle en fri och en träl dräpa en man, kan endast den frie ställas inför rätta. I ÖgL nämns det att om en träl dräper en fri man måste ägaren böta en tredjedel av fyrtio marker (fyrtio marker är den bot som är gällande för dråp på utlänning, tiggare och löst träl) dock tillåts det inte att man för vittnen mot trälen. Istället måste ägaren (bonden) styrka trälens oskuld genom ed. I VgL framgår samma sak:

þrel þræper man ættaþan. han ma eig
hetæ þengsbane. bonþe skal sak bötæ.
baþe arua bot ok ættærbot. en eig friþ
flyæ num han uili eig bötæ.⁵⁰

Träl dräper man av ätt, han må ej kallas
fri mans baneman. Bonden skall böta,
både arvingebot och ättebot, men ej fly
fredlös, utom i fall han ej vill böta.

I VmL så skall en träls ägare böta en fjärdedel av en mansbot en träl dräper en fri man, men det gäller endast vid mål på tinget. I annat fall var detta en sak mellan ägaren och den dräptes arvinge, varvid vid fällning för dråp ägaren lämnade ut trälen till arvingen samt sju marker. En dräpt träl å andra sidan skall gäldas med tre och en halv marker om denna inte ”bär bondens nycklar” och ”råder” låsen samt blir dräpt på gården, då stiger böterna till sju marker. Detta faktum tycks härröra ifrån att trälarna som bar nycklar hade en högre position inom hushållet än övriga ofria. Ekholst menar att nycklarna möjligen representerade att dessa ofria rådde över bondens egendom, och därav blev alla övergrepp och attacker mot dem ett uttryck för en direkt attack mot ägarna. Ytterst handlar detta om att en träls

⁴⁸ Brink 2012, s. 140, 148f.

⁴⁹ Brink 2012, s. 149f.

⁵⁰ VgL II, D. 9.

värde stiger om denne inte bara var egendom utan även hade ett ansvar och någon form av kontroll över denna

I ÖgLs lagrum får ej trälarna avlägga vittnesmål eller någon vittna emot en fri man som har dräpt en träl⁵¹ och om en träl sårar en fri man blir han saklöst dräpt.⁵² Det omvända, om en träl blev sårad av en fri man, innebar ersättning till ägaren och inget annat. Här rör det sig helt enkelt om en ersättning av skadad arbetsförmåga till den ägare som kunde förlora på det.⁵³ I Gotalagen är det stadgat om en träl dräper en fri man måste denna träl ges bort som bot till den dräptes fränder.⁵⁴ Kopplat till detta har vi det faktum att brott *mot* trälarna i ÖgL aldrig ansågs kunna motiveras av ”våda eller vilja”: *Sua ok buat sum gærs til annöþughxs, þa bötis sua firi uafa sum firi uilia*⁵⁵ (Vad som än görs mot en ofri skall bötas lika mycket för våda som för vilja). Inte bara saknade de ofria ansvar för sina handlingar, utan handlingar emot ofria ansågs också befriade från möjliga motiv. Våld mellan fri och ofri framstår därmed alltid som en handling mellan en fri och den ofrias ägare, alltså mellan fri och fri. Att vittnesmål inte får avläggas av en träl eller i samband med dråp av en ofri är av intresse eftersom som vi skall se var även jordfattiga eller bolösa ej tillåtna av avlägga vittnesmål. I trälens fall är den viktigaste anledning att trälarna ej får avlägga vittnesmål att denne är egendom utan egen vilja.

Detta är genomgående för alla landskapslagar utom Upplandslagen och Hälsingelagen. HL nämner inte ens existensen av trälarna och UL är säregen i det att denna lag erkänner de ofria nästan full straffansvarighet. Enligt UL kan de ofria dömas och få ersättning som en fri samtidigt som trälens husbonde och familj fortfarande har oinskränkta rättigheter över den ofria.⁵⁶ I UL har trälarna inte längre ställning som ofri i relation till det offentliga rummet, men är fortfarande ofri inom hushållet.

Manhelgd

Frågan om vem som är fri respektive ofri kan lokaliseras i de identitetsmarkörer som gjorde en person till ofri. Dessa kan vara svåra att finna, men det finns några viktiga som skall nämnas. Trälarna kan lösas och bli fria enligt lag.

I ÖgL är den ritual som löser trälarna noggrant specificerad till skillnad från de andra lagarna. Detta röjer en intressant aspekt av vad det är som gör att en människa räknas som fri: *nu uilia frændær frændu sin ur annöþughum stap lösa, þa skulu þer manhalgþ a þan læggia ok fæ firi þan biuþa ok þing stæmna*⁵⁷ (Nu vill fränder lösa en av sina fränder ur trälldom, då skall de lägga manhelgd på honom och bjuda gods för honom

⁵¹ ÖgL, D. xvi.

⁵² ÖgL, D. iii, D. xvii § 1.

⁵³ ÖgL, V. Xvi.

⁵⁴ GL, 16 § 2.

⁵⁵ ÖgL, V. xvi § 1.

⁵⁶ UL, M. vi § 5.

⁵⁷ ÖgL, Ä. xvii.

och stämma till ting). Alltså om någon eller några vill lösa sin frände ur trældom⁵⁸ skall de lägga *manhælgþ* på honom för att sedan erbjuda att lösa honom med gods på tinget. När denna manhelgd är lagd på subjektet, förändras dennes status: *Nu æn bondin gær gærning a han, siþan han ær i manhælgþ takin, þa ær þæt sua gilt, sum þæt uare til fræls manzys gjort* (nu gör bonden [dennes förre ägare] en gärning [=brott] mot honom, då är det giltigt så som det vore gjort mot fri man). Exakt hur manhelgden ”läggs” på den ofrie förklaras inte i lagarna, men när detta har gjorts så blir denne fri från sin husbonde och alla brott mot honom från hans husbondes sida ses nu som brott mellan fria.

Manhelgd är den term som brukas för alla brott som rör kroppslig integritet, dråp, sår, hor och så vidare. Ekholst menar att manhelgd var den term som åsyftade den fria mannens rätt att försvara sig själv och sin egendom. Hon påpekar dock att termen manhelgd försvinner i landslagarna, vilket tolkas som att staten hade tagit på sig detta ansvar.⁵⁹ Vad manhelgd tycks handla om är därmed ytterst en fråga om rätten till att värja egendom, och då en ofria saknar egendom – både materiell egendom och rätten till sitt eget subjekt – blir manhelgd irrelevant att appliceras på denna grupp. Må hända att fria kan bli skyldiga att böta för skada på ofria men det är alltid något som gäldas till den ofrias *ägare*. Manhelgden är därför en av de faktorer som är mest central när de gäller att vara fri.

Genom *manhælgþ* erkänns nu den ofrie som en varelse med rättigheter över sitt liv och egendom. Manhelgden leder inte till ägande men öppnar möjligheten för det. Den ger en individ rätten till att få försvara sig, med vapen eller med ord och ed. Det lilla skydd trälen åtnjöt från våld var ett resultat av att denna ofria var egendom som ägaren inte ville se skadad. Trälen omfattades därav av sin ägares manhelgd: våld mot trälen var ett våld mot ägaren. Detta gällde dock endast externt våld och aldrig våld inom hushållet. Rätten till att försvara sig, äga jord, få gå i ed, och så vidare, som manhelgden tillät krävde dock att man tillhörde ett *kollektiv* (ätt eller dylikt).

Att tillhöra ett kollektiv eller ätt är ännu en identitetsmarkör som skiljer en fri från en ofri. I ÖgL skrivs det att om någon löser en träl för sin själs frihet (*Nu giuær man annöpuþum frælsi firi siäl sina*) då måste denne ansvara för hans gärningar tills att denna är ättaledd (*ættleddær*)⁶⁰. Ättaledning är alltså den process genom vilket en frigiven träl inlemmades i en ätt. Tills att denna är ättaledd får han inte gå i ed (*egþ innan epum standa*) och är inte köpgill (*egþ köpgildær*). Likaså är brott mot denne av samma typ som brott mot vilken träl som helst.⁶¹ Att trälen inte kunde ägna sig åt handel innebär dock inte att de ofria inte kunde äga pengar eller lösöre till en viss gräns. Trälen kunde tekniskt sett ha egendom, men inga lagar gav de ofria rätten att *skydda* sin egendom eller gav dem tillåtelse att äga jord.⁶²

Om en träl frigavs utan att ättaledas, så skedde detta enligt Nevéus när en bonde med överflöd av

⁵⁸ ÖgL, Ä. xvii.

⁵⁹ Ekholst 2009, s. 153.

⁶⁰ ÖgL, Ä. xx, xx § 1.

⁶¹ Ibid.

⁶² Karras 1988, s. 112f.

jord och trälar skaffade sig en fostre⁶³. Denna erhåller inte en fri mans rättskapitet men däremot rätten att bruka en liten jordplätt *åt sin herre*. Fostren blir snarare en livegen än en fri. Nevéus menar att detta var ett utslag av ett samhälle där det inte fanns utrymme för fria män utan jord eller fränder. Vid tiden för de yngre landskapslagarnas nedskrivande har dock detta börjat att förändras kraftigt och fler trälar frigavs utan vare sig jord eller ätteledning, vilket skall ha givit upphov till de jordfattiga och egendomslösa.⁶⁴

Han må ej vara biltogh

Det är symptomatisk för den ofria att denne inte kan bli fredlös. Fredlöshet är annars det straff som föll på den fria för dråp. Anledningen till att en träl ej kan bli fredlös är enligt ÖgL:

Nu ma egh þræll eþsöre bryta, þy at han ma egh biltugha uara. Þy at uare þæt sua, at han matte biltugha vara, þa bruti han giarna eþs-örit, þær til at han matte biltugha uara.⁶⁵

Nu må ej träl bryta edsöret ty han må ej vara biltogh (=fredlös). Ty vore det så att han måtte vara biltog då bryter han gärna edsöret, där till att han måtte vara biltogh.

För den ofrie är fredlöshet en befrielse. Den ofrie ansågs vilja bryta bandet till samhället medan den frie såg detta som den ultimata bestraffningen. Trälens ägare bestraffas istället med böter på åtta örtugar och tretton marker. Skulle ägaren vägra blev trälen upphängd på bondens gårdsled.⁶⁶ Lagen utmålar alltså den ofrie som en individ som strävar efter att befria sig från auktoritetens välde. För den fria bonden är fredlöshet inte bara något som innebar att man förvisades från samhället utan även att man skickades ut i en sfär där samhället manifesterar sig i rått våld och dominans. Den fredlöse kan saklöst dräpas, det finns inte längre ett skyddsnät i form av en grupp och lagar som skyddar individen från våldet. För trälen innebär fredlöshet istället en *befrielse* från auktoritet, då denne ej fick skydd av lagen.

Brott mot edsöret straffades med fredlöshet för fria men kroppsliga straff för trälar. Återigen i ÖgL så är det skrivet att om en träl dräper en fri man och bonden ej vill böta för honom på tinget så skall man binda en ekevidja runt trälens hals och hänga upp honom på bondens gårdstolpar, där han får hänga tills vidjan ruttar.⁶⁷

Men det finns också andra liknande exempel som vanligtvis berör stöld. I GLs lagrum om tjuvars rätt säger lagen att om en träl har stulit och det stulna inte kan återfås: *ta taki han trelin oc fresti han*⁶⁸ (då skall han ta trälen och pina honom) och i ÖgL blir trälen hängd om han eller hon blir ertappad med

⁶³ Nevéus skiljer sig härmed från Brink eftersom hon ej betraktar en fostre som en i huvudsak "hemma född" träl, även om denne självfallet kunde ha varit det.

⁶⁴ Nevéus 1974, s. 151–156.

⁶⁵ ÖgL, E. xv §. 2.

⁶⁶ ÖgL, E. xvi.

⁶⁷ ÖgL, D. xiii § 2.

⁶⁸ GL, 38.

tjuvgods⁶⁹ i VgL II är likaså hängning straffet för en träls stöld.⁷⁰ Dock straffades även fria män med hängning om de begick stöld för större summor.

Fredlösheten är intressant om man betraktar den utifrån manhelgden. Manhelgd ger den fria mannen rätten att försvara sig, det vill säga rätten att bruka våld, men när fredlösheten inträder så *upplöses* manhelgden. Vi har att göra med ett samhälle där staten inte hade ett våldsmonopol, utan våldet reglerades istället genom en blandning av normer, traditioner och lagar. Fria män kunde därmed utföra våldsgärningar, så länge de utfördes offentligt. Till exempel ansågs inte mord (till skillnad från dråp som utfördes offentligt) vara felaktigt på grund av bruket av våld utan för att detta utfördes i löndom bortom samhällets vakande ögon. Fredlöshet medför helt enkelt att man utvisas till denna offentlighet utan rätten till den ”privata” sfärens skydd. Symtomatiskt är att fredlöshet medför förlust av *all egendom* och rätten att till söka skydd eller värja sig mot angrepp. Här finns en korrelation, upphörande av manhelgd är sammanlänkat till förlust av egendom, jord såsom lösöre. Trälen och den ofria befinner sig på en liknande plats i den sociala strukturen. Skillnaden är att trälen själv ägs och därmed kan åtnjuta ett visst skydd från övergrepp och våld. Den fredlöse däremot åtnjuter inget skydd alls.

Bortom friheten

Sammanfattningsvis innebär den nordiska ofriheten följande: man är *ej vittnesgjill*, man är *ej tillåten att köpa eller sälja*, samt att man *saknar manhelgd* varvid man ej är del av en ätt och har inte möjlighet att inneha egendom, speciellt jord. Den ofrie var också berövad intentioner, vilket förhindrade dem att stå till svars för sina handlingar. Det medeltida samhället avvisar därmed alla former av motsättning mellan ofri och fri, genom att avvisa den ofrias delaktighet i samhället. Härvidlag blir den ofria osynliggjord och alla våldshandlingar mellan ofri och fri delegeras till mål mellan de fria träl-ägarna.

Den nordiska ofriheten under medeltiden var paradoxal eftersom trälarna både är *och* inte är en del av samhället. Lagarna reglerar trälarnas situation och brott så länge dessa är offentliga angelägenheter, det vill säga om trälarna begår brott utanför hushållets privata sfär. Trälen är därigenom på sätt och vis antitesen till den fria. De saknar straffansvar, juridiskt erkänt personligt initiativ och delaktighet i det politiska livet. Trälarna var konstant underkastade sin ägares vilja och de kan dödas utan några större konsekvenser förutom böter i form av ersättning till hushållet som ägde trälen. Samtidigt är de i högsta grad erkända som en del av samhället. De ofria har en identitet med klara regler och lagar som omger dem. På många sätt framstår trälen som den fria bondens motpol, dess dialektiska antites.

Intressant är att det inte finns någon term i lagarna som kan brukas på bägge fri eller ofri så som exempelvis det historiskt senare rättsbegreppet medborgare. Rättsbegreppet medborgare erbjuder en minimal känsla av tillhörighet och tillgång till samhällets skydd för alla som givits denna identitet. I

⁶⁹ ÖgL, xli.

⁷⁰ VgL II, Tj. 22.

det medeltida Sverige utestängs de ofria från hela samhället även från de mest grundläggande rättigheterna och även från tillgången till en begrepp eller term som kan binda samman fri och ofria. Även termer av relativt neutral funktion som ”man” eller ”kvinna” kan aldrig appliceras på bägge fri eller ofri eftersom de fria och ofria aldrig omfattas av samma förordningar eller straff. Dessa två grupper är evigt separerade utan gemensam nämnare som kan erbjuda en neutral mötesplats. Förhållandet mellan fria och ofria reglerades som ett förhållande mellan fria män (deras ägare). De sociala motsättningarna mellan fri och ofri är härmed i teorin avskaffad eller i bästa fall reglerad till ett privat problem för hushållet. Alla former av sociala spänningar var ytterst en fråga om relationer mellan de fria männen medan de ofria endast har en funktionell roll av att agera som en förlängning av sin fria herre eller hushåll. Helt enkelt så är de ofria permanent isolerade i en privat sfär (hushåll) utan möjlighet att vara delaktig i det offentliga livet annat än som del av sin fria ägare.

5. Fri och Jordägande

Bonden som bofast

Krister ær fyrst i laghum warum þa ær
cristna var oc allir cristnir, konongær.
böndær oc allir bocarlær, biscopær oc
allir boclærþir mæn.⁷¹

Kristus är först i vår lag. Sedan är vår
kristna [tro] och alla kristna, konung,
bönder och alla bofasta män, biskop
och alla boklärda män

Så börjar äldre västgöotalagen, med att säga att bland alla kristna kommer konung först, sedan bönder, sedan den andliga eliten. ”Bönder och alla bofasta män” står det ordagrant, men detta är en alliteration, för det vi har att göra med här är en inledning skriven i poetisk form. Synonym för bonde är bofasta män, för detta är en av bondens viktigaste attribut. Dock måste man vara på sin vakt rörande betydelsen av denna term bonde, som i sig är kontextuell och i vissa fall inte åsyftar en jordbrukare utan en hushållsföreståndare eller äkta make.⁷²

Det vanligaste begrepp i landskapslagarna som används som rättssubjekt är *maþer* som betyder ”man” och därmed kan ses som att åsyftande i huvudsak någon form av manligt subjekt. Detta behöver dock inte vara hela sanningen eftersom *maþer* kan åsyfta en människa i allmänhet. I Holmbäck och Wesséns översättning av landskapslagarna tenderar *maþer* att översättas med ”någon” och den forskning som har skett kring de nordiska lagarnas språkbruk har visat att just detta ord tenderar att ha en relativt könsneutral betydelse, dock med en lutning åt mansperson även om undantag finns.⁷³ Detta är dock

⁷¹ VgI, Kk. 1.

⁷² Ekholst 2009, s. 52-54

⁷³ Ekholst 2009, s. 55-58.

inte särskilt förvånande eftersom det medeltida samhälle var mansdominerat.

Efter detta *måper* är uttrycket *bonde* det näst vanligaste. *Kulturhistoriskt lexikon över nordisk medeltid* definierar bonden som ett jordägande och jordbrukande subjekt med fri status, samt som ledaren för ett hushåll.⁷⁴ Bonden var det mest grundläggande rättssubjektet i lagarna och en slags normerande samhällsmedlem. Ekholst hävdar att bönder i kollektiv bemärkelse var det subjekt som stod i relation till myndighetspersoner eller på något sätt kommunicerade med dem. Bönderna var den grupp med vilket lagarna förde sin dialog med.⁷⁵ Som det mest grundläggande rättssubjektet i lagarna står bonden för den frie mannen *per excellence*. För att förstå vad fri som institution innebär måste vi därför i först undersöka vilka identitetsmarkörer bonde innehade, alltså var bondeidentitets gränser går. Alla som räknas som bonde måste helt enkelt ses som fria.

Mycket tyder på att denna grupp av bönder var en stark och inflytelserik grupp under medeltiden, även om statsmakten inte låg i deras händer. Gabriela Bjarne Larsson har visat av sin studie av den svenska stadgelagstiftningen under senmedeltiden att bondens sociala och ekonomiska status inte kom att reduceras till en underordnad klass vars huvuduppgift var att betala skatt förrän under slutet av 1300-talet. Innan senmedeltiden var bonden, de som tillsatte kung, präster, domare och lagmän. Men gradvis började kronan och frälset att motarbeta böndernas möjligheter till socialt avancemang och att ekonomiskt utjämna bondeklassen under 1400-talet.⁷⁶

Bonden karaktäriseras av tal och offentligt uppträdande. Att han kan gå i ed är en av hans mest utmärkande juridiska egenskaper, liksom att hans handlingar bör utföras offentligt. Mord (alltså dödande av en människa i lönnedom) var synnerligt hårt bestraffat⁷⁷ till skillnad från att begå dråp (en offentligt motiverad och godkänd handling med basis i heder). Det är dock det offentliga talet som är en av bondens mest framträdande rättigheter. Talet manifesterar sig starkast i bondens möjlighet till edgång samt att vara vittne, vilket i stadgas i SdmL på detta vis:

Hwar sum man scal sökia annæn mæþ
witnum. þær han ei ær takin wiþer swa
sum vm drap sar. Ran. þiuþnaþ. æller
hwat þæt hælzt ær sum man scal mæþ
witnum sökia. þæt scal han göra mæþ
frælsu mannum oc friþwitu.⁷⁸

Då någon skall lagsöka annan med vitt-
nen, när han ej är tagen vid detta tillfälle
[på bar gärning] vare sig dråp, sår, rån,
tjuvnad eller vad helst man skall söka
med vittnen, det skall han göra det med
fria och fridhvita män.

⁷⁴ Skrubbeltrang 1957 under "bonde" i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

⁷⁵ Ekholst 2009, s. 52.

⁷⁶ Bjarne Larsson 1994, s. 220-222

⁷⁷ Skulle en man eller kvinna mörda någon i hemlighet och sedan försöka gömma kroppen är straffet stegling (ÖgL, E. xxv).

⁷⁸ SdmL, R. ix § 4.

Friþwítum är dativ pluralis av *friþwít* och används här i allitteration till *frælsuð mannunum*. Ordets förled kommer av *friþer* som betyder fred eller frihet, och efterledet av verbet *víta*, alltså ”att veta”. På så vis betyder ordet bokstavligen: den som man vet är fri.^{79 80}

Vittnesmål är starkt uttryckt som något endast fria och bofasta män kan utföra. Till exempel står det i ÖgL⁸¹: *Nu má egi friþlós mañ i efi standa ok egi annþuþuþær mañ ok egi utlændinga, utan þan se boanda innan lanzs ok lagsaþu ok þauær uarít þær innan nat ok íamlanga* (nu má ej fredlös mañ stå i ed och ej heller ofri mañ och ej heller utlänningar utan att þan bor inom land och lagsaga och har varit där i natt och ett års tid). Vidare nämns det att vid dråp eller sår skall vittnena vara bönder och bofasta (*bönda og boanda mañ*) och ej löskekarlar eller legodrängar (*ekki löska mañ alla leghu drañgia*) eftersom: *Þæn a annars bo beta, sum sinu þauær uíð þætta*⁸² (endast þan skall i annars bo beta som sjálf har något att vedervága). Lagen tycks med andra ord här hävða att de som avlágger vittnesmål máste sjálfa ha något att förlora för att kunna delta i en rättsprocess. Som vi har sett tillåts inte trälár att avlágga vittnesmål (eller att mañ vittnar mot en fri mañ som drápt en träl) och trälarna saknar definitivt egendom av något värde.

I UL och SdML stipuleras det också att vittnen vid tingsmål máste vara fria och fridhvíta (*frælsuð mannunum. ok friþwítum*)⁸³ men att vid mål rörande egendom (lán, kþp, förvarat gods, jordlega, pantsättning och så vidare) och andra liknande tillfällen máste vittnet även vara bofast.⁸⁴ Inom Västmannalands lagsaga máste en mañ som avlágger vittnesmål äga mer än tre marker och inte mindre.⁸⁵ Tre marker kan inte heller ha varit en helt oansenlig summa, då stöld av en halv marker eller mera ledde till hängning i VmL.⁸⁶ Troligen innefattade detta krav ett indirekt förbud mot ofria och jordlösa att stå i vittnesmål.

Restriktioner mot jordfattiga som vittnen i rättegångar kan jämföras med 1600-talets England. Alexandra Shepard har visat att vittnesmål av fattiga, lönearbetare och folk utan permanent bostad misstroddes eller avfärdades. Sådana individers vittnesmål krävde allt för ofta en noggrann och rigorös genomgång av vittnets moraliska karaktär. Ofta anklagades fattigare vittnen för fylla, stöld, lathet eller andra moraliska laster. Grunden till detta var att de fattiga eller de som levde på lönearbete ansågs vara opålitliga. De fattiga ansågs säga vad som helst för en mindre muta och de som levde på lönearbete betraktades som allt för beroende av sin husbonde för att kunna uttala sig självständigt.⁸⁷ Jag skall återkomma till denna diskussion om synen på lönearbete i förindustriella samhällen i kapitlet om jordfattiga, men det skall noteras att just avsaknaden av jordegendom gjorde att en individ blev socialt förringad och betraktades som beroende av någon annans intressen. Detta är säkerligen en faktor som

⁷⁹ Schlyter 1877. Under *Fridhwít*

⁸⁰ Holmbäck och Wessén (1973c) översätter ordet med ”friboren”, möjligen för att återskapa allitterationen på modern svenska.

⁸¹ ÖgL, J., xi.

⁸² ÖgL, D., iii, V. viii § 1.

⁸³ UL, R., ix § 4.

⁸⁴ UL, R., ix § 5., SdML, R., ix § 5.

⁸⁵ VmL, R., xviii § 3.

⁸⁶ VmL, M., xxvi § 3.

⁸⁷ Shepard 2008, s. 82–84.

var minst lika viktig i medeltidens Sverige. Skillnaden är egentligen den att i Sverige var det förbjudet inom många lagsagor med icke-bofasta eller jordfattiga som vittnesmål medan i England var detta tillåtet men inte uppmuntrat.

Vittnesmålet, bruket av röst och minne, var en monopoliserad aktivitet av bönderna, rättfärdigat genom ägande och bofasthet. Allt detta kan tänkas vara självklarheter men det finns en viktig poäng i detta. Bonden identifieras som en särskild grupp inom de fria. Frihet är icke en garant för att man ansågs vara pålitlig i samhället: det var bofasthet och egendom, bondens två identitetsmarkörer. Troligen är det just möjligheten till egen försörjning (jord) och att bonden är känd av sin lokala grupp (bofasthet) som får denna att räknas som pålitlig nog att delta i alla tingsmål liksom att bonden har något att förlora i tingsmål. Det viktiga är här att förstå att bonden i sin kapacitet att stå som vittne eller gå i ed får representera andra till skillnad från de som saknar bofasthet och egendom som endast får representera sig själva. Alltså kan inte *fri* vara synonymt med *bonde*. Dessa två termer är inte utbytbara i många lagrum. Lagarna definierar dock sällan vem denna bonde är, med ett par undantag.

Den ägande bonden

Nu læghir læghu drængær sik iorþ. ællr annær löskæ man. ok sitær æi siælwær a þæri iorþ. þa a tyundæs aff iorþinni þer hun liggær. ok han giöri malæ þer han bor. hwat han ær innæn soknær ællr æi. bor han a þe iorþ. þa giöri tyund ok wæri saklös. aff malænum. æn han hawær þer disk ok duk a.⁸⁸

Nu tager en legodrång eller en annan löskekarl sig jord mot lega och bor ej själv på den jorden; då skall tioende givas av jorden, där den är, och han gäldar avgift i penningar, där han bor, vare sig han är inom socken eller ej. Bor han på den jorden, då gör han tionde och var fri från avgiften, om han har där bord och duk.

De få gånger vi möter något som kan likna en direkt definition av en bonde är i UL. Citatet ovan, skildrar en legodrång som skaffar sig jord och bo. Bosätter sig denna legodrång på jorden han tar mot lega och brukar denna, slipper han ”gälda avgifter i penningar”. Ordet lega betyder här avtal om rätt att mot ersättning använda eller bruka annans egendom.⁸⁹ Denna avgift betalades av alla som inte sådde, det vill säga, de som ej var bönder.⁹⁰ Bonden var bofast och bonden brukade jorden där han bodde, dock var även bonden ett ägande subjekt.

I ULs lagar om ledung och skeppsvister (en form av skatt för utebliven krigstjänst) så får vi se ett stycke som visar vad som krävs för att någon skulle förlora sin identitet som bonde: *wæri þan bonde sum skipwist ok spanna malæ örkar giöra. þan æi örkar þat. wæri han leghudrængær. ok giöri utt. fura örtoghær. um ari*⁹¹ (Den vare bonde som skeppsvist och spannmål orkar göra. Den som ej orkar det, vare han

⁸⁸ UL, Kk, vii § 2.

⁸⁹ Söderwall 1918a, under *legba*.

⁹⁰ Holmbäck & Wessén 1979a, s. 17, not 31.

⁹¹ UL, Kg, x § 2.

legodrång, och utgöre fyra örtugar om året).

Här tycks bondekategori vara definierad utifrån möjligheten att utgöra skeppsvist.⁹² Det intressanta här är att bondens status är relaterad till förmågan att producera (och indirekt att äga eller arrendera jord) och den som inte gör det får ta tjänst som legodrång. Detta är troligtvis en form av tjänstetvång som skulle bli vanligare i Sverige under tidig modern tid. Bonden skulle inte bara vara bofast, utan skulle också *äga en viss mängd jord*, för annars skulle han inte kunna utgöra denna skeppsvist.

Bonden var dock ingen socioekonomiskt enhetlig grupp eftersom lagen på flera ställen talar om bonden som fattig eller rik. Till exempel i ÖgL står det:

Nu skal bonde tuem lutum in
bærgha, þriska, haua halmin ok agna
firi arwþit ok kornit i þry skipta: en
lut kirkiu, annan biskuþe, þriþia
fatökum mannum. Alle aghu tiunda,
baþe fatöke ok riki.⁹³

Nu skall bonde, två lotter bärga, tröska,
hava halmen och agnarna för sitt arbete
och skifta säden i tre lotter: en lott åt
kyrkan, den andra åt biskopen, de tredje
åt de fattiga männen. Alla skall göra ti-
onde, både fattig och rik.

Detta stycke åsyftar att det är bonden som ger tiondet och att denna bonde kan vara fattig eller rik. *Fatöker* eller *riker* avser troligtvis jordägande eftersom det är från detta som tiondet tas. Ekonomisk status var därmed inte särskilt viktigt som identitetsmarkör för en bonde, *så länge* denna förfogade över jord av en viss storlek. Denna gräns för minsta mängd jord är svår att finna, men det finns ett fåtal paragrafer, förutom ovan nämnda i UL, som viskar om detta.

I ÖgL är egendom under en sjättedels attung tillåten att sälja utan att bonden först frågar sina fränder⁹⁴ (liknande krav finns i alla andra lagar) och gränsen för att få tillåtelse att begära skifte.⁹⁵ Skiftesbegäran kunde initieras av vem som helst i byn så länge man ägde mer än en sjättedels attung. Ägde någon mindre än så ansågs man sakna rätt att påverka övriga byn och ens jord var så obetydlig att ens fränder⁹⁶ betraktade försäljning av denna jord irrelevant.

Den exakta storleken av en attung översatt till ett modernt metriskt system är inte helt klart, men troligtvis rörde det sig om cirka sex hektar. Denna attung åsyftar egentligen en åttondel och inte sällan

⁹² Denna skatt erlades av varje folkland (Tiundaland, Attundaland och Fjädrundaland) i Uppland när konungen eller hans här inte lämnade landet. Första skeppsvisten är åtta pund (kött, fläsk eller smör osv) och åtta spann (spannmål), andra var sex pund och sex spann. De andra två skeppsvisterna skall utgöras i penningar, fyrtio marker per skepp (varje hundra ställde upp fyra skepp). Av dessa skall tre skeppsvister betalas kollektivt, där ett markland räknades som en stridbar man. De sista skeppsvisten skall betalas efter mantal av bönder, bondesöner, legodrångar och löskekarlar. (UL, Kg, x § 2.)

⁹³ ÖgL, K. IX.

⁹⁴ ÖgL R. iii § 2.

⁹⁵ ÖgL B., i § 1. Det skifte som åsyftas här, är det så kallade solskiftet (i ÖgL endast benämns som "laga läge"). Detta innebar att man fördelade åkerlotterna medsols i byn efter gårdarnas läge, så att den som hade sin gård längst söderut inledde följden. Solskiftet innebar att man kunde mer exakt precisera vart ens lotter var i byn, speciellt om man inte var boende där såsom stora jordägare. Hagerman 1996, s. 240.

⁹⁶ Begreppet fränder som återkommer i detta arbete motsvaras av fsv. *frände/frände*. Ordet åsyftar det vi skulle kalla för släkt men som på denna tid representerade en viktigare kategori för ens sociala ställning, trygghet och ekonomi. I vilket fall så stipulerar lagarna att om *tals fränzimi hiona tuagja mallum* (räknas frändskap mellan två makar) (VgL II, G., 14.) är äktenskap förbudet. Likaså måste en man som vill ingå giftermål be den åtänkta blivande makans närmaste frände om lov, vilka är fader, moder, broder, systur. HL, Ä., i.

har östgötiska byar visat sig bestå av just åtta attungar (större byar var dock inte helt ovanligt).⁹⁷ Denna sjättedels attung är alltså ungefär en hektar vilket är en liten gård – speciellt om man ser till att den genomsnittliga medeltida gården förfogade över cirka nio hektar.⁹⁸

I Västgötagarna är den lägsta gräns för att få ta del av en bys gemensamma utmarker en ”åttondels åtting”.⁹⁹ Detta är även gränsen som avgör ens rätt att godkänna inhägnad av mark för odling (*intaka*)¹⁰⁰. En vanlig medeltida västgötsk prästgård skulle bestå av minst ett halvt markland åker och äng som gav 20 lass hö samt en åttondels åtting till utskifte.¹⁰¹ Ett markland utgjorde åtta öresland och 24 örtugland, där ett örtugland troligen var ca 4000 m² (cirka 0,4 hektar).¹⁰² Denna åttondedels åtting åsyftar säkerligen ett örtugland. 4000 m² är knappast mycket jord, återigen med tanke på att en normalstor gård utgjordes av cirka nio hektar.

Ägande av jord i modern mening är dock inte alltid vad som avses i dessa fall, och som Thomas Linkvist har påpekat är att landbor¹⁰³ beskrivs stundtals med termen bonde.¹⁰⁴ *Det är själva nyttjande och ansvarande för jord* som gör en individ till bonde. Däremot var landbons juridiska rättigheter långt ifrån jämställda med de bönder som ägde sin egen mark. De saknade bland annat rättigheter vid fejder, det vill säga vid fientligheter (ofta våldsamma sådana) som ofta innehöll en komponent av hämnd mellan två eller flera hushåll. Landbon kunde inte hämnas eller be om fred (*bipia friþ*), det vill säga erbjuda ekonomisk kompensation till den andra parten vid våldsdåd eftersom detta var förbehållet jordägaren (*iorþattarin*).¹⁰⁵ Linkvist menar att landbon inte tillhörde en homogen ekonomisk kategori eftersom de var fragmenterade, i fattigare och rikare landbor (i alla fall rörande förmågan att betala skatt),¹⁰⁶ och de ”kan ha haft egen jord, eller varit landbo åt flera jordägare”.¹⁰⁷ Även om detta ger förklaring till landbons stundom högre ställning som ”bonde”, så påverkar inte deras ekonomiska tillstånd den strukturella position de hade: de var aldrig jordägare utan arrendatorer.

Vad detta betyder är att landbon saknade en av de mest grundläggande rättigheterna som fri man: rätten att få representera sig själv i en konflikt med en utomstående. Samtidigt finns det inga som helst indikationer av att landbon var ofri i någon juridisk bemärkelse.

⁹⁷ Hannerberg 1971, s. 56–58.

⁹⁸ Hannerberg 1971, s. 64.

⁹⁹ Haur maþær topt i by ok oræss land ok sex lassa æng. þa a han uitu til vtskiptæ attundæ löter attungz til löf ok lok vndir vipær. A maþær eig meæ firi en atunder löt attungx far iki uitæt a han. VgL I, J, 7 § 3.

(Har en man tomt i by och en öres åker och äng, som ger sex lass hö, då har han vitsord till utskifte. En åttondedels åtting [har rätt till] löv och gräs och småskog. Äger en man ej mer än en åttondedels åtting, kan man ej styrka hans rätt till något.)

¹⁰⁰ VgL I, J, 14

¹⁰¹ VgL II, Kk. 2.

¹⁰² Hannerberg 1971, s. 40–43.

¹⁰³ För övrigt kallas landbo *laigulenni*gr i gutalagen (GL. 3 § 2). detta ord ej går att finna i andra svenska lagar dock i norska och isländska. Ordet kommer ifrån *laiga* (f. lega). Holmbäck & Wessén 1979e, s. 247, not 8.

¹⁰⁴ ÖgL, B. ix, ix § 6.

¹⁰⁵ ÖgL, E, i § 8.

¹⁰⁶ Linkvist 1979, s. 63–65.

¹⁰⁷ Linkvist 1979, s. 74.

Det är också intressant att Sverige avvek från övriga Västeuropa i och med att straff rörande egendomsbrott var mycket höga (tex kunde stöld straffas med dödsstraff), vilket forskningen har härlett till det faktum att Sverige hade vid denna tidpunkt ovanligt många självägande bönder.¹⁰⁸ Däremot kunde jord inte förloras vid straff förutom vid synnerligen vedervärdiga brott. Vanligen skiftades endast ens lösöre. De brott som medförde faktisk förlust av jord låg oftast under konungens edsöre, och medförde oftast fredlöshet eller döden. Bland annat hemfridsbrott (att man till exempel olovligt tar sig till någons hem och våldför sig på bonden eller dess husfolk), mordbrand, att bryta tings- eller kyrkofrid och att leda en här mot sitt land. Även att stjäla någons säd ute på åkern förverkade ens liv och allt man ägde.¹⁰⁹ Sällan var dock straff för brott så höga att man förlorade sin jord.¹¹⁰

Den gutniske bonden

GL till skillnad från övriga landskapslagar skiljer i huvudsak mellan två typer av grupper: gutar och icke-gutar. Det finns flera tecken på att denna distinktion är grundad i ägande vilket jag nu skall visa, likt de övriga landskapslagarnas uppdelning mellan bonde och icke-bonde. Distinktionen mellan inlänningar (de som bor inom ett givet landskap) och utlänningar (de som bor utanför landskapet) är inte särskilt omfattande i de flesta lagar. Endast ett fåtal lagrum gör en viktig distinktion mellan dessa grupper och då ofta rörande dråp, eftersom dråp av en utlänning vanligtvis krävde ett lägre bötestraff än en inlänning. Ett undantag är Gotland. I GL är reglerna för dråp inte bara reglerade av ens status som fri eller ofri, utan också av en status som gute. En snabb analys av GLs stadgor om gutarnas speciella rättigheter gentemot ogutniskt folk gör det frestande att betrakta denna kategori av människor som motsvarande andra landskapslagars särskiljande mellan utlänningar och inlänningar. Till exempel i ÖgL:

Nu uarþær utlændingær dræpin, han ær gildær at fiuratighi markum. Egh friþ flyia ok egh hans bo skiptas firi þæt drap, þy at han ma egh flyia fran sinum frændum ok ut firi hins, sum han drap; þær fylghir egh or-anbot.¹¹¹

Nu blev utlänning dräpt, han är gill till fyrtio marker. Ej fredlös och ej skall hans bo skiftas för detta dråp, ty, att han må ej fly från sina fränder och ut till hans, som han dräpte: det följer ej försoningsbot.

I Västgötalagarna finns det olika distinktioner av ”utlänningar”. För dråp på norska eller danska män utgår nio marker, och för dråp på en ”söderman” eller engelsman (*supærman dræpin allær ænskær maþær*) utgår fyra marker till den som väcker åtal och två till konungen¹¹². Rörande sårsmål, är dock män från

¹⁰⁸ Ekholst 2009, s. 84f.

¹⁰⁹ ÖgL, E. xxx, xxxi, xxxii., UL, Kg. v., SdmL, Kg. v, vi ix., HL, E. ii, vi, VgL I, Urb.

¹¹⁰ Möjligen kan vissa böter ha indirekt lett till förlust av jord om en fattig bonde inte kunde betala av dem och fick sälja sin jord. Vanligtvis betalades olika typer av böter ut beroende på vilken typ av brott man begick. Böteskalen varierade mellan olika lagsagor alltifrån några örtugar till 120 markers böter. Vid dråp kunde man förlora allt man ägde *förutom* sin jord. Så är det i alla fall stipulerat i ÖGLs dråpsbalk om man dräper en inhemsk man (alltså en östgöte). ÖgL, D. iii

¹¹¹ ÖgL, D. x.

¹¹² VgL I, D. 5 § 5., VgL II D. 12.

konungariket (*innæn konongrikiss maþar*), norska och danska män gill i lika mycket som en inländsk man.¹¹³

I VgL II är reglerna i princip identiska, förutom att det finns ännu en grupp rörande dråp av söderman och engelsman: *alꝥaman ok ymuman*¹¹⁴ samt att böterna har höjts till nio marker¹¹⁵ I VgL II främträder dock dödsstraff för *löska men vt rikis* (utrikes löskemän) om denna går hem till en man och dräper eller sårar honom.¹¹⁶

Uppdelning av människor i in- och utlänningar är alltså inget fenomen som är unikt för Gutalagen, men endast GL har ett sådant starkt fokus på denna kategorisering. I de övriga landskapslagarna berör alla lagrum som behandlar utlänningar dråp eller skador. I GI däremot har frågan om utlänningars särskilda ställning expanderat. Gemensamt för alla lagar (som nämner utlänningar) är att fredlöshet inte tillkommer vid dråp av utlänning. På Gotland hade förövaren vid dråp rätt att fly och skydda sig genom att dra upp en fridskrets (*banda*) och förbli där i tre år. Efter tre år upplöses fridskretsen och förövaren skall ha betalat boten till den dräptes fränder för att inte dömas fredlös.¹¹⁷ Denna rätt till fridskrets är endast tillåten gutar samt icke gutar som dräper en annan *icke gute om förövaren har en gård på Gotland*.¹¹⁸ Återigen spelar egendom en viktig roll här, som en kraft vilket kan motverka ens juridiskt låga ställning. Om en gutnisk man dräper en icke-gutnisk man behöver han inte dra någon fridskrets, så länge mansboten (*vereldi*) bötas.¹¹⁹ Omvänt så får inte en icke-gute dra någon fridskrets om han skulle dräpa en gute¹²⁰ Det vi skall se är att fredslöshet även utgår för dråp på landstrykare och tiggare, en strukturell likhet som i sig är viktig.

Dråp av en medlem av den lokala gemenskapen är högre bestraffad än någon som ej tillhör den. Det finns dock skillnader lagarna emellan. I GL är denna grupp av främlingar mycket mer framträdande och omgärdad av många fler bestämmelser: stöld, sexuella relationer, arv och rättigheter till skifte¹²¹ och så vidare. Om exempelvis: en *gutnisk* man blir tagen på bar gärning med en *ogift ogutnisk* kvinna är boten tre marker penningar (ej guld eller silver). Däremot om en *ogutnisk* man har samröre med en *gutnisk ogift* kvinna blir han satt i stock i tre dygn. Löser hans fränder inte ut honom med tre marker silver så huggs hans fot eller hand av.¹²² Till detta så straffas våldtäkt med tolv mark silver om det är en gutnisk kvinna, men är det en icke-gutnisk kvinna är straffet fem marker silver.¹²³

¹¹³ VgL I, S. 3.

¹¹⁴ Holmbäck och Wessén anser att den första kategorin är en ihopdragning av *alandsman*, alltså en invånare av någon av Östersjöns öar eller östliga kuster. *Ymuman* är däremot en invånare från Umeå eller Norrland. Holmbäck & Wessén 1979e, s. 266, not 32.

¹¹⁵ VgL II, D. 15

¹¹⁶ VgL II, D. 40.

¹¹⁷ GL 13.

¹¹⁸ GL 13 § 4.

¹¹⁹ GL 14 § 3.

¹²⁰ GL 14 § 4.

¹²¹ GL 24, § 5., 28 § 8.

¹²² GL 20a §15.

¹²³ GL 22.

Denna status som gute ärvs på fädernet vare sig barnet eller barnen var födda inom eller utanför äktenskapet.¹²⁴ Däremot är inte börd den enda faktorn som spelar in, då guten, likt bonden, är sammankopplad med jord som stadgas i GL

(*feþrni*). Den som säljer¹²⁵ sin ärvda jord blir i rättslig status jämställd med icke-gute. Arvingen kan återfå sin juridiska ställning som gute genom att bli jordägare själv, då med tre marklega¹²⁶. I alla andra landskapslagar är försäljning av jord tillåten så länge man erbjuder sin släkt att köpa jorden innan denna säljs till icke-släkt:

Huer sum sell sett feþrni oc af hendis allu þi sum innan stauris ier. Vari schildr við lutu miþ niþium eþa bryþi um. Oc vari .i. ognutisca manna vereldi en synir hans varin .i. lutum oc i. Lagum miþ ni þium En þair fa atr þriggia marca laigi.¹²⁷

Den som säljer sin fädernejord och avhänder sig allt det som är inom hägnad vare skild från arv med fränder eller bröder och blir i ogutnisk mäns mansbot. Men hans söner blir i arv och lag med fränder, om de återfå jord till tre markers lega.

Gutniskhet är härmed kopplat till ägande, men inte vilket ägande som helst utan i form av ”fädernejord” Det som framkommer är att kategorin utlänning var på Gotland var betydligt viktigare ur en rättslig synvinkel på Gotland. Troligtvis har vi här att göra med en mycket större och möjligen permanent närvaro av främlingar på Gotland. John Moreland menar att den så kallade ”etniska” identiteten under medeltid i huvudsak var ett uttryck för social ställning och inte det vi skulle kalla för etnisk tillhörighet, vilket gjorde att de som befann sig längre ned i den sociala hierarkin – såsom trälarna, tjänare och livegna – saknade en sådan identitet.¹²⁸ Som vi har sett så saknar trälarna tillhörighet i samhället även rent begrepsmässigt – i landskapslagarna. Det är troligtvis så att identiteten ”gute” åsyftar den grupp som ägde jord, vilket medför deras högre rättsliga ställning. En passage i gutasagan belyser detta:

Oc fiel kungngur so sum saghur af ganga gicc hann a staggapan ret viðr sua kunung. Seix tighi marca silfs vum arr huert. Þet ier scattr guta so at suiarikis cunungr fiauratighi. Marcr silfs af þaim sextighi En ierl hafi tiughu marcr silfs þinna stagap gierþi hann miþ lanz rap. Fyr en hannhauman fori. So gingu gutar sielfs wiliandi vdir sua kunung þy at þair mattin frir Oc frelsir sykia suiariki .i. huerium stap. Vtan tull oc allarutgiftir. So aigu oc suiar sykia gutland firir vtan cornband ellar annur forbuþ. Hegnan oc hielp sculdi kunungur gutum af waita. En þair viðr þorftin. Oc kallapin. Sendimen al oc kunungur oc ierl samulaiþ a gutnal þing senda. Oc latta þar hittaka scatt sinn. Þair sendibuþar aighu friþ

Han [avair strabain] ingick i stadgad rätt med svearnas konung. Sextio marker silver vart år, det är gutarnas skatt, så att Sveriges konung skall ha fyrtio marker silver av de sextio och jarlen skall ha tjugo marker silver. Denna stadga hade han gjort med landets råd, förrän han for hemifrån. Så gick gutarna frivilligt under svearnas konung, för att de kunde fria söka till Sverige på alla ställen utan tull och alla avgifter. Ock svearna har också rätt att söka till Gotland utan kornband eller andra förbud. Hägn och hjälp skulle konungen ge gutarna, om de tarvade det och krävde det. Sändebud skall ock konungen och likaledes jarlen sända till gutarnas ting och låta där upptaga sin skatt. De sändebud skall lysa fred

¹²⁴ GL 15 § 1

¹²⁵ Att sälja jord är annars i princip förbjudet i GL: *Aign ma engin selia vtan þrang rekin til. Þa segi til scyl dasta með socna mannum och etar mannum oc þair scynin þuat til þrengr.* (Jord må ingen sälja, om ej trångmål nödgar därtill. Då tillsäge han närmaste fränder med sockenmän och ättemän, och de pröve, vad som nödgar). GL 28.

¹²⁶ Ordet *Marklaigi* tolkar Holmbäck och Wessén såsom ”jord som ger mark (alltså mark som i pengar) i arrende”. Holmbäck & Wessén 1979d, s. 269, not 38.

¹²⁷ GL 20 § 13.

¹²⁸ Moreland 2000, s. 40f.

lysa gutum alla steði til sykia yfri hafsum
upsala kunugi til hoyrir. Oc so þair sum þan
wegin aigu hinget sykia.¹²⁹

för gutarna att fara över havet till alla platser,
som tillhöra Uppsala konung, och likaså för
dem som den vägen har rätt att söka.

Gutasagan tjänar ett speciellt syfte som en del av lagen då den förklarar gutarnas rättigheter *visavi* svea konungen. Här kan vi se att gutarna gavs rätt att handla och fara utan tull och andra pålagor inom Sverige. Detta innebär en stor fördel för ett befolkningsskikt som tar in stora inkomster från handel såsom den gotländska bondeköpmanna-klassen. Denna rättighet var säkerligen en viktig orsak bakom att särskilja och stärka den gutniska identiteten.

Den gutniska identitet har därmed samma identitetsmarkörer som den fastländska bonden: jord/egendom och manhelgd. Skillnaden är att den gutniska identiteten bygger upp en extra nivå så guten inte förväxlas med andra fria män och bönder. Denna extra nivå har sin bas i släktskap. Detta kan förklara varför gutasagan inleds med att redogöra för den första mannen på Gotland och att de samtida gutarna härstammar från honom.¹³⁰

Den gutniska identiteten var ingen ”etnisk” identitet i modern mening eftersom den byggde på social ställning. Som vi har sett förlorade man denna identitet vid försäljning av jord och kunde endast återupptas av sonens möjlighet att kunna förvärva jord. Ett oäkta barn med gutniska föräldrar fick ärva därför att hans identitet var bunden till jord. Likaså beskriver GL en sons ankomst till myndighet på detta sätt: *..et hann ir femtan ara gamal. Siþan taki hann viþr sciaufu. Oc scalum...*¹³¹(..han är femton år gammal. Sedan tager han pung och skål)

Holmbäck och Wessén menar att *scal* och *sciaufu* här syftar på pungen där viktloerna lades¹³² Vågskål och viktloer är *de facto* föremål som brukas vid handel. Myndighet hos en gute är alltså representerat av förmågan att kunna idka handel. Vidare finns det lagar som tillåter gutniska män att uppföra kyrkor (utan biskop eller konungens tillåtelse) så länge han kan bekosta det själv.¹³³ Det betyder inte att alla gutar var välbärgande nog att bekosta kyrkor eller, men det antyder att det fanns åtskilliga som var det. Att GL aldrig stipulerar särskilda böter för tiggare, löskekarlar eller andra jordlösa skulle kunna tolkas som att de var gutar, men som Clara Nevéus menar migrerade majoriteten av denna skara av jordlösa till Visby.¹³⁴ Det är högst troligt att guten är vad i de övriga landskapslagarna kallas för *bonde*. Det som benämns som ogutnisk man eller kvinna kan helt enkelt därmed vara en jordlös gotlänning (*laust folc*) liksom en utlänning.

Frihet för de jordägande

¹²⁹ GS ii

¹³⁰ GS, i, ii.

¹³¹ GL, 20.

¹³² Holmbäck & Wessén 1979d, s. 265f., not 2.

¹³³ GL, 3 § 3.

¹³⁴ Nevéus 1974, s. 167.

För att kunna se vilka rättigheter som tillföll alla fria män och vilka som endast tillföll bonden har denna del av undersökningen präglats av att identifiera vem som räknades som jordägare. Vad vi kan se är att identiteten *bonde* åsyftar någon som tillåts gå i ed och stå som vittne, det vill säga en person som kan delta i alla tingsmål och representera inte bara sig själv *utan även andra*. Bonden räknas därmed som en generellt pålitlig och viktig del av samhällets kollektiva göranden och låtanden. Eftersom han var bofast och ägde sin egen jord vilket gör honom självständig från mutor och påverkan utifrån. Vidare så krävde även lagen att endast de som hade något att förlora i tingsmål kunde stå som vittnen i dem, det vill säga, att man ägde jord. Att bonden är bofast åsyftar troligtvis inte bara att han bodde permanent på en plats utan också att han var del av en lokal gemenskap och tillhörde ett kollektiv, som en socken eller en by samt en ätt.

Bönderna åsyftar i landskapslagarna ägande och bofasthet. Begreppet "fri bonde" existerar inte i lagarna som term eftersom bonden alltid är fri. Det råder ingen ekvivalens mellan termerna fri och bonde. Det lagarna avser med termen bonden är inte en alliteration eller synonym för en "fri man". Bonde är ett begrepp som i hög grad är synonymt med ett *manligt ägande subjekt* som äger jord och är herre över sitt hushåll, och trälar: den mest fria bland de fria.

Bondens absolut viktigaste attribut är dennes funktion som jordägare, vilket särskiljer denne från övriga fria. Vidare framstår bonden som en homogen massa med liknande social status (med vissa undantag fattig och rik bonde). Därmed kan Karras teori om fri som en ideologisk slöja för att dölja skillnaderna mellan de fria appliceras på termen bonde.

Intressant i detta sammanhang är att det i Sverige, till skillnad från Norge, inte tycks existera olika termer för rik eller fattig bonde. De norska lagarna delade upp bondeklassen i flera olika kategorier som representerade olika sociala eller ekonomiska skiktningar inom det norska samhället. Lindkvist understryker att skillnaden mellan de norska och svenska lagarna var en fråga om feodaliseringsprocess. De svenska landskapslagarna är yngre och representerar därmed ett högre stadium i utvecklingen av feodaliseringsprocessen: bonden i de svenska lagarna är homogeniserad och kategoriserad som en enhetlig klass därför att överheten, den feodala eliten, strävade efter att kontrollera denna grupp och utkräva skatt av dem. I den norska lagarna är det fortfarande en bondeelit som dominerade, varför det var viktigare för de norska storbönderna att markera sig gentemot de som stod under dem.¹³⁵ Saken är den att de bönderna i de svenska landskapslagarna markera sig mot grupper som ansågs stå under dem. Likaså finns inget som säger att den svenska feodaliseringsprocessen har fortlöpt i samma takt som den norska.

Det vi kan ha göra med är kan lika gärna vara ett uttryck för en egalitär bondeideologi, eller som Göran B. Nilsson uttryckte det:

¹³⁵ Neveús 1974, s. 68.

Egalitärt nota bene ovanför de skarpa klassgränserna nedåt: dels gentemot kvinnor, frigivna och trälarna, dels gentemot legomän och landbor. Och egalitärt nota bene endast i legalt avseende: begreppet bonde ("fullvärdig samhällsmedlem") innefattade en heterogen skara av stora och små, förmögna och fattiga bönder.¹³⁶

Det Nilsson skriver är av stor vikt eftersom en stor grupp av fria icke-bönder fanns i detta samhälle. Vad helst man vill säga om landskapslagarnas samhälle – att det var feodalet eller ej – så är bonden central för lagarna och denna bonde är ett subjekt som lagarna söker att separera från andra grupper, speciellt de som inte ägde eller inte var bofasta. Att vara fri innebar inte att man var ett privilegierat subjekt i rättslig eller social mening, om man inte var bonde. Lagarna talar trots allt om fria män *som inte var bönder* eller tillhörde en högre uppsatt social klass. Som Nevéus skrev så ökade troligen frigivningen av trälarna under mitten av 1300-talet. Detta gav upphov till fria utan vare sig egendom eller ätt. Dessa kan ha ärvt trälarnas låga ställning, mot vilka bönderna markerade sig mot. Vi vet nu att de ej fick avlägga vittnesmål, eftersom de inte var bofasta och inte ägde och de fick betala en särskild avgift i penningar till kyrkan om de ej bodde på jorden de brukade. Vi har funnit en nedre gräns, de som inte kunde vara bönder för att de ägde för lite: de jordlösa och ej bofasta. Det är dessa vi skall se på nu och vad deras rättsliga status hade för innebörd för den medeltida friheten.

6. Jordfattiga

Bonden äger jorden, han är del av sin lokala gemenskap, han deltar i ting och han går i ed. Denne vittnar och betalar skatt till konung och tionde till kyrkan. Lagarna är i huvudsak intresserade av denna bondes angelägenheter. Dock kan man här och var finna olika typer av individer som inte riktigt passar in, grupper som nämns i lagarna och som varken är bönder eller trälarna: de jordfattiga.

Varje jordbrukssamhälle har en primär resurs och arbetsföremål: jorden. Problemet är att jorden sällan fanns i överflöd eller var jämnt fördelad bland folket. De olyckliga som hade så lite – eller – ingenting att de inte kunde försörja sig som jordbrukare levde en ambulerande existens som lönearbetare eller tiggare.

De svenska landskapslagarna nämner olika typer av jordfattiga eller obesuttna. I Uls lagrum om giftermål finner vi en definition: *Fatöct folk kallum wir bussatu folk. ok mala karla. leghu bion. ok hema bion. ok stafkarla* (Med fattigt folk menar vi husmansfolk och lönekarlar, legohjon och hemmahjon och stavkarlar).¹³⁷ Gemensamt för de alla är att de saknar jord och sällan betraktas som bofasta därmed kan de inte, som vi har sett, gå i ed eller vittna: i ÖgLS dråpsbalk rörande vittnesmål tillåts *ekki löska man alla*

¹³⁶ Nilsson 2012, s. 210

¹³⁷ UL, Kk. ix § 1.

legbu drængia.¹³⁸ att vara vittnen. I samma lag stadgas det också att en om en legodräng ertappas i en annan mans skog får man ta något från honom *þy at han ær egh staffastær*¹³⁹ (ty han är ej bofast), emedan en bonde eller träl inte får röras utan måste lagsökas på tinget. Det skall dock tilläggas att i tingsmål där den jordfattige ej avlade vittensmål emot eller för någon annan, alltså om målet rörde den jordfattige själv eller dennes handlingar så hade denna full juridisk kapacitet liksom en bonde.

Det finns flera exempel på att lego- och tjänstefolk var underordnade bönderna. I ULs och Sdmls manhelgdsbalk tillkommer dödsstraff och förlust av all egendom den legodräng, legokvinna eller träl som dräper sin bonde, bondens hustru eller dennes barn.¹⁴⁰ Dråp på sin (hus-)bonde har placerats i samma flock¹⁴¹ som dråp på ens herre (troligtvis åsyftar detta konungamord) vilket är en av de få brott som leder till dödsstraff och förlust av alla egendom, jord som lösöre. Därmed jämsställs en jordfattigs dråp på sin husbonde med bondens dråp på sin överordnade, vilket pekar på en underordnad ställning för de jordfattiga. Noterar dessutom att legofolk och trälarna här har placerats i samma paragraf, vilket visar att dessa två grupper betraktades som underordnade och även likställda, juridiskt, gentemot sin husbonde i detta fall.

De jordfattiga i helhet tycks även ha blivit förbjudna att bära vapen. I UL och HL förbjuds löskekarlar (*löska man*) sätts i vakttjänst.¹⁴² och i VgL II förbjuds de (legomän, mjölnare och ogifta bondsöner) att bära värja (*stikamez*).¹⁴³ Förbudet att bära *stikamez* är intressant eftersom det fanns starka kopplingar mellan ens status som fri man och rätten att bära vapen. Olika lagar har olika termer för dessa vapen men de benämns bland annat som folkvapen.¹⁴⁴ I ÖgL används termen *folkefræls* för de män som tilläts att bära vapen, det vill säga fria män och ej trälarna.¹⁴⁵ Att termen *folkefræls* används i detta sammanhang istället för enbart *fræls*, kan förstås utifrån att det fornsvenska ordet *folke* krigskara.¹⁴⁶ Bruket av denna term antyder om att det fanns fria och folkfria: att de som tilläts bära vapen tillhörde en specifik grupp bland de frias skara, nämligen de jordägande eller hushållsföreståndarna. Frågan kompliceras dock av att termen *folkefræls* inte dyker upp i någon annan lag. Med all sannolikhet är dock de jordfattiga uteslutna ur de vapenbärandes led. Att de jordfattiga förbuds att bära vapen vittnar om

¹³⁸ ÖgL, D. iii.

¹³⁹ ÖgL, B. xxxiv.

¹⁴⁰ UL, M. xv § 1.

¹⁴¹ Varje lag är indelad i balkar för generellt ämne, till exempel en balk för dråp, en för sår, en kyrkliga regler och så vidare. Varje balk är i sin tur uppdelad i flockar som berör mer specifika brott eller situation.

¹⁴² UL, Kg xii § 1, HL, Kg, ix, UL, Kg, xii § 1.

¹⁴³ VgL II, Forn. 50.

¹⁴⁴ Dessa var vanligen, svärd, sköld, spjut och hjälm men ibland tillkom också yxa, brynja eller pilbåge, ÖgL E. iii, ÖgL V. vi § 1., HL, Ä., xiv § 1).

¹⁴⁵ Denna term åsyftar enligt Holmbäck och Wessén de som är: *berättigade att bära vapen ("folkvapen") och med andra fria män gå i krig* (Holmbäck & Wessén 1979a, s. 71, not 52). *Folkefræls* är en term som vi bland annat stöter på i ÖgL i samband med en lag om mordgäld. Skulle ett helt härad missköta eller helt ignorera rättegång mot en mordanklagad skall mordgälden av alla *folkefræls hion gæra sua man sum man innan fæmtan ara mankyms ær* (folkfria hjon av manskön och över femton år gamla, man som man utgöra) (ÖgL, D. Xii) Denna term brukas även i ÖGLs dråpsbalk. Om en träl och en fri man dräper varandra så är den frie gill och den ofrie ogill *þy at han uar egh folke fræls* (ty han var ej folkfri), ÖgL, D. xvii § 1.

¹⁴⁶ Hellquist 1922, s. 151.

deras vacklande ställning mellan fria och ofria.

Ett annat intressant exempel på detta är att i ÖgLs dråpsbalk är det skrivet att en träl som har dräpt en fri man inte behöver stå till svars *om* det är dennes bonde som har skickat honom att utföra dådet. Samma sak gäller också för en herres tjänare.¹⁴⁷ Båda fallen uppvisar att underordnade individer, vare sig en träl eller tjänare, som mycket väl kunde vara en fri man är berövade ansvar för sin handlingar.

Vissa rättigheter tillföll de fattigare skikten av befolkningen. I UL finns en flock där fattiga och vanföra (*wanfört folk allr fatöct*) har rätt att få uppehälle under ett dygn av en bonde, blir dessa bortvisade och dör därav så blir bonden skyldig till vådabot.¹⁴⁸ I HL finns en liknande paragraf om fattigas gästning (troligen hämtad ur UL), med den skillnaden att hälsingarna endast var skyldiga att ge fattigt och vanfört folk (*fatuket folk ok wanfört*) husrum mot kvällen och ej under ett helt dygn.¹⁴⁹

Det var även fullt tillåtet för en bonde att aga sina hushållsmedlemmar och tjänstefolk var inget undantag. I VgL II nämns det att bonden hade rätt att aga sitt legohjon¹⁵⁰ så länge det inte blodvite eller lyte uppstod (*Raper bonþe hirþingia sinum. sva at eig ær lestir aller lyter af. ok ær eig blat allar bloþhugt. væri saklöst.*).¹⁵¹ Den typ av våld som brukades mot underordnade inom hushållet benämns som *raþa*, vilket var en specifik fornsvensk term för våld som brukades mot just underordnade.¹⁵²

I lagarna dyker dessa jordlösa upp med olika namn och skepnader. Att det saknas en enhetlig bot för dem vid dråp eller skada vittnar om att de saknade en enhetlig status. Däremot finns det framträdande gemensamma karaktärsdrag som delas av alla jordfattiga: de har ingen jord, de får inte vittna och bära vapen.

Tiggare och kringstrykande

Nu uarþær dræpin þæn man, sum hetir hæraþzs þækkær, þæt ær þæn man, sum gangær hælgra manna mællum ok frænda sinna ok ær huarghin staþnaþær; han ær gildær io at fiuratighi markum, egh friþ flyia ok egh hans bo skiptis.¹⁵³

Nu blev den man dräpen som heter häradspjäcker, det är en man, som går mellan heliga män och sina fränder och är ej bofast; han är gill till fyrtio marker, ej [behöver dråparen] fly fredlös eller skifta hans [dråparen] bo.

¹⁴⁷ *Þæn skal til dræps taka, sum a wighualle uar, ok egh annan, utan hærra uisi manni sinum alla bonde þræli sinum: þa ma taka huarn, sum hælder will, þæn, sum uisa, alla þæn, sum drap.* ÖgL, D. iii

¹⁴⁸ UL, Km. ix, samma gäller i VmL, Km., xiv.

¹⁴⁹ HL, Km, vii.

¹⁵⁰ Ordagrant så är termen brukad för legohjon här ”herde”, men man kan anta som Nevéus menar att detta även gällde andra typer av legohjon (Nevéus 1974, s. 168).

¹⁵¹ VgL II, F. 15, VgL II, F. 14.

¹⁵² Ekholst 2009, s. 150.

¹⁵³ ÖgL, D. xii

Denna flock från ÖgL definierar häradspjäckern¹⁵⁴ som en vandrande varelse, mellan heliga män och sina fränder. Mansboten för dråp av denne är av samma mängd som dråp av en bofast man, däremot så utgår fredlöshet och skifte av lösöre för förövraren. Förledet härads- talar möjligen om för oss att denna vandrande varelse rörde sig inom häradet. Det är inte omöjligt att fredlöshet och boskifte utgick som straff eftersom häradspjäckern ansågs suspekt i och med sitt kringflackande leverne, men troligtvis handlar detta om att offret (häradspjäckern) inte hade någon egendom. Landskapslagarna är barn av sin tid och utgår alltid ifrån offrens status. Endast dråp eller skada av jordägende subjekt medför påverkan av förövrarens status (fredlöshet) eller förlust av egendom (boskifte). Härmed inte sagt att häradspjäckern är den minst värderade, juridiskt sätt, av de jordfattiga. Vi har tex landstrykaren som i ÖgL har en än lägre juridisk status:

Nu uarþær dræpin lurkær landafæghi, þæt æ
þæn maþær, sum gangær mæþ pik ok
ringaþum bulla; han ær gildær at þrim mar-
kum.¹⁵⁵

Nu blev landstrykare dräpt, det är
den man, som går med stav och skål
med ringar på; han är gill till tre mar-
ker.

Troligtvis är detta subjekt det samma som ”stavkarlen” vars enda egendom är stav och skål.¹⁵⁶ Denna stavkarl nämns på ett flertal ställen i lagarna: i HL så förklaras det att om en bonde tar emot en stavkarl som gäst och dessa sedan börjar bråka, så gäldas för stavkarlen ett belopp som endast är hälften än ”för en gäst”. Stavkarlen måste dock böta fullt belopp.¹⁵⁷

Skillnaden mellan häradspjäckern och landstrykaren går att finna i det medeltida samhällets specifika förhållning till tiggeri och fattigdom. Socialhistorikern Bronisław Geremek har visat att den högmedeltida synen på fattigdom var färgad av det kristna fattigdomsidealet; man skulle avsäga sig alla sina ägodelar och hänge sig endast åt Gud. Detta ideal gällde blott det *frivilliga* insteget i fattigdomens värld. Den som föddes fattig, eller av någon olycklig omständighet berövades sina tillgångar, berördes inte av den kringvandrande eller solitära asketens heliga aura. Att födas eller bli fattig av nöd sågs som en naturlig del av sakernas ordning eller Guds straff. Till detta kom ståndssamhällets krav: den som ej hängav sig åt Gud som klerk, eller bar maktens svärd som adelsman, *skulle arbeta*. Hur fattig man än var skulle man arbeta förutsatt att man inte var lytt, åldring eller sinnesförvirrad. Tiggeri kunde enbart vissa hänge sig åt: de som var oförmögna att arbeta, de heliga männen som tillhörde medeltidens tiggarrordnar samt de som tillhörde adelns eller borgarens stånd och genom olycka fallit ned i fattigdom. De sistnämnda är viktiga eftersom de ofta fick en permanent försörjning i form av understöd av släkt och kyrka och hade en fast plats i samhällsstrukturen. Detta gällde inte de de yrkestiggare som levde ett

¹⁵⁴ Ordet finns kvar i gutamål *þjückeá* eller *sokeþjückeá*, *sokeþjückeár* och i färöamálet; *sokeþjückeá* eller *þjückeá* (i betydelsen av en tiggare som ränner runt i socknen och skvallrar), Säve, Carl & Säve, P.A , 1945: Gotländsk ordbok. På grundval av C. och P. A. Säves samlingar. Bd 2, O-Ö,Uppsala. S. 717, 939

¹⁵⁵ ÖgL, D. xviii.

¹⁵⁶ Dör stafkarl i sokn, samu þianist ær præstær hanum skyldær, þo at han aghe egh mera æn pik ok skræppu (ÖgL, Kk. xii § 1).

¹⁵⁷ HL, M. vi § 1.

liv av evig vandring i jakt på de mer välbeställdas barmhärtighet.¹⁵⁸

Fattiga utspisades i hemmen av höga herrar, vid klostren, hospital och andra kyrkliga institutioner. De kyrkliga hospitalen (Helgeandshus) och härbärgena inriktade sig specifikt på sjuka, åldringar och föräldralösa barn. De fungerade även som ett nav för utdelning av allmosor. Allmoseutdelning var dock väldigt begränsad på den medeltida landsbygden och centrerades kring städerna och till viss del i byarna. Mellan städerna och byarna vandrade således tiggarna i enlighet med vissa fastställda tidpunkter då allmosorna delades ut. Dessa tiggare var ofta främlingar där de tiggde och blev snabbt utsatta för hårda lagar som sökte att begränsa allmoseutdelning till lokalt boende tiggare.¹⁵⁹

Häradspjäckern kan därmed betraktas som ett uttryck för en fattig och utblottad varelse som fick understöd av kyrkliga institutioner och/eller var bofast inom en given lokalitet. Landstrykaren däremot var en tiggare som sökte sig land och rike runt efter allmosor. Landstrykaren var också den typen av tiggare som aktivt tiggde med skål istället som häradspjäckern som förlitade sig på fränder eller kyrkans utdelningar. Därför är landstrykarens identitetsmarkör ”stav och skål”, vilket var de typiska elementen i tiggarens arsenal. Geremek har visat att dessa inte bara tjänade en praktisk funktion, utan också en symbolisk: de var en markör för att ingjuta givmildhet, vid sidan om tiggarens skröpliga kropp, möjliga lyten eller sjukdomstecken. Den kringstrykande tiggaren var tvungen att med externa symboler visa sina behov av allmosor, medan den typen av tiggare som tex. Häradspjäckern tillhörde istället förlitade sig på personlig bekantskap.¹⁶⁰ Detta kan tilläggas att etymologiskt uppvisar termen *lurkar* mer förakt eftersom detta ord enligt Schlyter betyder ”en duglös människa”.¹⁶¹

Intressanta här är att dessa två individer måste identifieras och kategoriseras enligt lagen när andra rättssubjekt inte blir definierade, såsom trälen, landbon, fostren, bonden och så vidare. Endast dessa två kategorier av jordlösa blir juridiskt definierade. Dessa tiggare skiljer sig från andra jordfattiga i det att de inte länkas samman med jordbruksarbete (vilket jag kommer att utveckla senare i uppsatsen). De står därmed utanför böndernas socioekonomiska värld.¹⁶² De tvingas att definieras för att de helt enkelt var ett uppfattat främmande element som krävde att lagen klargjorde deras status som annars var ett problem.

I VgL II stöter vi på ett mer utförligt lagrum som behandlar obesuttna som inte arbetar i jordbruket:

Siter maþer æller konæ. oc giærð
nökkædrumber þer eig giæræ scat æller
sculþ. oc vilæ eig legþo gangæ þa men
þarf þerræ viþer. huar sum þem halder

Sitter man eller kvinna och görs nockad-
rumb, de som ej gäldar skatt eller avrad, och
vill ej ta lega, då man tarvar dem. Om någon
kvarhåller dem, sedan de är lagligen krävda,

¹⁵⁸ Geremek 1991, s. 42, 54f.

¹⁵⁹ Geremek 1991, s. 53–56

¹⁶⁰ Geremek 1991, s. 60f.

¹⁶¹ Schlyter 1877, under *lurkar*.

¹⁶² Självfallet var fattigdom en del av böndernas socioekonomiska värld men jag vill här åsyfta det faktum att tiggarna och de andra som levde av understöd inte längre deltog i jordbruket eller inte var bofasta inom böndernas lokala gemenskap.

síþan þer æru laghlika krafþir. hetti við þrenni sextan örtughum. æller væri sik með siu mannum af nempdinni. Warþæ skiaellikir ældæra barþir. þer fa aldrigh helder ræt a sik æn hupstrukin hus konæ. kan man hitta skiaelikæn ældæra. kalli til sinæ grannæ. oc taki han oc före til hæræzhöþingiæns. æller þes i hans staþ er satter. síþan buþi þer þing. oc höre skiael hans. ær han vskæliker. þa late hupstrika han at saclöso. Göri huem leþer sik vreþan. legher nokor maþer sik han síþan. æller halþer han síþan lagha klanþ comber a han. hætti við þer. III. Örtughum.¹⁶³

blir han skyldig att böta sexton örtugar tre gånger eller värje sig med sju män av nämnden. Blir de verkliga landstrykare slagna, de få aldrig mera rätt än en hudstruken trälkvinna. Råkar någon hitta en verklig landstrykare, han skall tillkalla sina grannar och före honom till häradshövdingen eller den som är satt i hans ställe. Sedan uppådar de ting och hör hans försvar. Har han ej försvar, då låter man saklöst hudstryka honom. Städjer någon honom, eller kvarhåller honom, sedan laga klander har skett mot honom, är han skyldig att böta sexton örtugar tre gånger.

Ordet nokkædrumber betyder enligt Holmbäck och Wessén ”drönare som ej betalar skatt och ej vill arbeta”.¹⁶⁴ Däremot *ældæra* har sin betydelse sprungen ur verbet *ældas* vilket betydde ungefär ”driva runt sysslolös”.¹⁶⁵

Vad det detta stycke vill förtälja är att om en bonde ger husrum eller beskydd åt någon som varken betalar skatt, avrad eller arbetar mot lega, skall denne straffas med böter. Denna lag har sina paralleller i VmL och DL, med bötesstraff på sex örar för dem som hyste en man eller kvinna som bjudes lega men vägrar (i DL böter även hjonet som vägrar ta legan på tolv örar).¹⁶⁶ I UL måste ett legohjon böta tre marker(!) om denne vägrar ta legan som bjudes.¹⁶⁷ Här påminner denna flock om tidigmodern tids tjänstetvångslagar bland annat under 1500-talets Sverige, då fattigt tvingades enligt lag att ta tjänst i krigsmakten eller gruvorna om deras egendom understeg tre marker.¹⁶⁸ Skillnaden är att lagen inte direkt kräver att en lösdrivare skall ta tjänst, men om någon skulle behöva deras arbetskraft kan man inte neka. I SdmL står det att den som ägde mindre än tre marker var tvungen att ta lega (*Alle agha þe legbo ganga. sum minnæ hawa æn til þriggia marka*)¹⁶⁹ (samma egendomskrav som VmL uppställer för rätten att få vittna), och enligt UL kunde bonde tvingas att tjäna som dräng om denna inte kunde uppåbara sina skatteskyldigheter till konungen. I Dalalagens byggningsbalk är det stadgat att om en bonde vill leja en löskeman som sin legodräng kan inte denna neka utan att bli ålagd böter.¹⁷⁰

Det blir dock mer komplicerat rörande *ældæra*. Uppenbarligen är det rent av straffbart att vara en sådan, möjligen på grund av att man inte betalar skatt, avrad eller arbetar eller att denna landsstrykare inte är underordnat ett jordägande subjekt. Här ser vi återigen att jordfattiga inte erhåller de rättigheter som bönderna hade. Att deras oförmåga att betala skatt är en del av resonemanget för att straffa dem visar ett starkt inflytandet från överheten i denna lag. Speciellt intressant är det att kroppsstraff

¹⁶³ VgL II, U. 29.

¹⁶⁴ Holmbäck & Wessén 1979e, s. 373, not 33.

¹⁶⁵ Lidén 1907, s. 257f.

¹⁶⁶ VmL B. Xi § 3., DL B. 51 § 1.

¹⁶⁷ UL, B. xi § 3.

¹⁶⁸ Pihl 2012, s. 154.

¹⁶⁹ SdmL B. xxvi § 2.

¹⁷⁰ DL, B. li, § 2

tillämpas på denna grupp, vilket annars är ett typiskt trälstraff.

Iversen menar att kroppsstraffet var typiskt i det att dess syfte var att bryta ned den enda sfär av kontroll trälen hade kvar, nämligen kroppen. Mot de fria brukades väldigt sällan någon form av fysisk bestraffning. Istället blev man fredlös vilket var en institution som i huvudsak riktades mot de fattiga. Fredlöshet kunde vanligtvis upphävas genom dryga böter vilket de fattiga inte klarade av. Vi kan därför ”anta at institusjonen må ha betydd en utjevning mellom trellesjiktet og sjiktet av fattige frie når det gjaldt avstraffelse i offentlig regi”.¹⁷¹

Kroppsstraff återkommer ofta rörande medellösa och inte heller sällan tycks tjänstetvång eller straffarbete följa när en fattig döms. I UL stipuleras det att om någon gör ett brott mot en *bonde* och sedan inte klarar av att betala böter tvingas denna att arbeta åt bonden och sedan hos konungen ett år för varje mark han är skyldig.¹⁷² ÖgL stadgas det att om någon snattar och ej kan betala boten kan denne bli hudstruken (*Nu æn han hauær egh til at böta alla gitær egh dult, þa gjaldi hufþ sina*).¹⁷³ Nevéus har tolkat detta som lagar specifikt inriktade på egendomslösa som inte kunde arbeta,¹⁷⁴ vilket också visar sig i SdmL och HL där kroppsstraff eller straffarbete inträder vid oförmåga att betala böter.¹⁷⁵

I ÖgL finner vi att en löskevinna som inte har målsman stjäla och ertappas på bar gärning och ej sedan kan betala boten förverkar hon sin frihet och blir en trälkvinna.¹⁷⁶ Vad som avslöjas här är att frihet är ytterst beroende av egendom och tillhörighet i ett hushåll (i detta fall är denna kvinna inte underordnad någon manlig auktoritet). Det är tillgång till gods eller jord som ytterst kan skydda en individ från hårda straff. I detta fall är det en löskevinna. Ordet löskevinna syftar på att det rör sig om en kvinna som saknar tillhörighet i ett hushåll eller bostad.¹⁷⁷ Det finns inget särskilt lagrum som omtalar straff för stöld begången av löskevinna vilket torde göra detta till en lag riktad särskilt mot fattiga kvinnor som ej var underordnad en manlig auktoritet.

Härmed återkommer vi till frågan om *arbete* och fattigdom. Så länge man kunde arbeta skulle man göra det, hur fattig man än var. Allmosor gavs endast till den ”äkta” tiggaren som ej var i stånd att arbeta, men detta gavs motprestation i form av den barmhärtiges frälsning. De fattiga var ett objekt på vägen till frälsning, man skänkte bidrag för att rentvå sig i Guds ögon: de fattiga var ett instrument för att visa upp fromhet. Tiggaren själv kunde inte vänta sig någon frälsning om inte de hängav sig åt Gud, gottgjorde sina synder samt nöjde sig med sin lott i livet. Ofrivillig fattigdom var ett tecken Guds straff och att inte arbeta när man kunde var en synd.¹⁷⁸

¹⁷¹ Iversen 1994, s. 89f., 104f.

¹⁷² UL, R. vii § 2.

¹⁷³ ÖgL V. xxxix § 1.

¹⁷⁴ Nevéus 1974, s. 170.

¹⁷⁵ SdmL M. Xxvi § 2, HL, M. xvi

¹⁷⁶ ÖgL, V. xxxvii, SdmL, M. xxxvi § 1

¹⁷⁷ Hellquist 1922, s. 446.

¹⁷⁸ Geremek 1991, s. 34, 36f.

Lego- och tjänstefolk: lönearbete och fattigdom

Den stora massan av jordfattiga, obesuttna eller jordlösa lär inte ha varit tiggare eller kringstrykande folk, utan en form av jordbruksarbetare. Då vägran att arbeta inte bara var en synd och förbjudet enligt lag, så fick majoriteten av de fattiga på landsbygden hanka sig fram som års- eller dagarbetare eller ta sig till städerna. Studier rörande tidig modern tid har påvisat hur de jordfattiga och jordrika levde i ett förhållande av ömsesidigt beroende. Eftersom de jordfattiga hade väldigt små eller ingen jord kunde de inte försörja sig på egen jord, utan de var tvungna att arbeta för jordrika som behövde deras arbetskraft. Detta tillskott på arbetskraft var viktigast under skördetid och bidrog till att de jordfattiga kunde dryga ut sina magra inkomster med lön eller genom lån av de jordrikas dyrare redskap.¹⁷⁹ Denna grupp av människor brukar i lagarna benämnas som legodrängar, legohjon eller löst folk.

En kategori som nämns i samband med legodrängen i UL är ”Husmanen” (*hussætis man*). Denna är dock till skillnad från legodrängen någon som har bostad men har ingen jord eller boskap.¹⁸⁰ I GL finns en kategori som är lik husmännen och kallas för ”löst folk som har hus” (*laust fulc sum hus hafir*). Dessa har rätt till ett halvt löpsland rovåker och lån av dragdjur från den som äger jorden. Om detta inte ges till *laust fulc* straffas jordägaren med att böta tre örar åt socknen, och om en socknen ej straffar denna jordägare tvingas socknen böta tre marker till tinget.¹⁸¹ *Laust fulc* är också tvingade att arbeta för bönderna under skördetid med hot om böter om de nekar.¹⁸² Likaså är det även laga stadgat att husfolk (*hus þiauf*) inte får tas emot utan socknens lov (*sonsinna luf*).¹⁸³ Nevéus betraktar dessa stadgor som ett försök från de Gotländska socknarna att begränsa mängden tjänare i varje hushåll, och istället få bönderna att nyttja de inomsocknes boende men jordlösa individer som fanns.¹⁸⁴ Säkerligen var detta också ett utslag böndernas försök att minska kostnaden av att försörja en stor grupp fattiga.

Dessa husmän skiljer sig från legodrängar och i ÖgL beskrivs de i nedsättande ordalag:

Nu sitar hussætu maþær i sokn, han ær skyldær præste sinum atta þæninga at paskum. Æru tu saman boldiur, þæt ær örtugh præste, ok egh þy mera, at þön sein flere.¹⁸⁵

Nu sitter en husman i socknen, han är skyldig sin präst åtta penningar vid påsken. Är det två djur i samma bo då är det en örtuga till prästen och ej mera om de är flera.

Detta kan inte tolkas som annat än nedsättande. Ordet *diur* i fornsvenskan motsvarar den moderna svenskans ord ”djur” i generell bemärkelse men skiljer sig på en punkt: ordet åsyftade vanligtvis vilda

¹⁷⁹ Lindström 2011, s. 138, 142.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ GL, 48.

¹⁸² GL, 56a.

¹⁸³ GL, 55 § 1.

¹⁸⁴ Nevéus 1974, s.167.

¹⁸⁵ ÖgL, K. x. I den smäländska kyrkobalken har vi en nästan identisk paragraf: *Nw sitar hussætis mather ij sokn. han ær skyldugber præste aat pascom attæ þæningæ. æru tu saman boldiur. thet örtugh þæningæ öke thy mera ey at flere æru.* SmL, Kk. 7 § 2.

djur.¹⁸⁶ De vilda djuren och deras domän skogen stod för det vilda, otämjda, övernaturliga och farliga¹⁸⁷. Däri skogen dväljdes oknytt och farliga väsen, såväl som den Onde själv.¹⁸⁸ Skogen (och alla som däri bodde, människor som djur) stod för antitesen till kulturen, samhällets och *kollektivet*. Skogen och vildmarken var inte bara en symbol för det otämjda, utan även för det antisociala.¹⁸⁹

Boldiur kanske inte är en term som förkunnar vissa människor som en slags lägre varelse att dominera utan snarare betonas deras karaktär som opålitliga och ociviliserade. En träl hade man åtminstone full kontroll över. Dessa husmän var inte ofria men de saknar jord, vilket gör dem beroende av andra (bönder) för sin inkomst. Möjligen innebar detta beroende av andra att deras sociala ställning kom farligt nära de ofria, men utan att vara ofria; de var varken eller.

En husman är en slags inhysing eller backstugusittare som saknar del i byns gemensamma ägor.¹⁹⁰ Legodrängen är annorlunda i det att denne aldrig framstår i samma nedsättande ordalag som husmannen. En möjlig orsak till detta är att legodrängen kan ha varit en son till en bonde som tränar sina färdigheter, och det kan därmed ha rört sig om en individ från en jordrik familj. Det var det en del av hushållens strategier i det förindustriella samhället att skicka iväg barn som löne- eller dagsarbetare, till skillnad från husmannen som var vuxen och bofast men utblottad.¹⁹¹ I ÖgL framträder det att en bonde kan låta sin son bli legoman utan att det tycks ha medfört någon social nedvärdering:

alle þer sum laghlika æru til sins lutz
komnir. þer aghu sialui sik til leghu fæsta.
þer sum egh æru sua ok æru þön ughur-
magha. þa fæste þæn þem sum þerra mals
man ær: æru þer maghanda mæn ok i bo
mæþ fæþær sinum þa fæsti þæm gambli
karlin til leghu.¹⁹²

Alla som lagligen har motagit sin lott, har
själv rätt att ta tjänst mot lega. Om de ej
har mottagit sin lott och är omyndiga, då
tar städja för dem som är deras målsman.
Är de myndiga och bo i oskift bo med sin
fader, då må den gamle karlen fästa dem
till tjänst mot lega.

Detta är ett tecken på att ta tjänst som legodräng endast var en fråga om en tillfällig episod i sonens liv. Dock saknade denna legoman, vare sig bondeson, fattig fullständig köpgillhet enligt UL och VmL. I VmL fick en bondes tjänstehjon blott bruka en örtug för handel emedan denne i UL inte fick köpa något.¹⁹³

Under 1300-talet belastades otaliga mindre hushåll runt Västeuropa med stora skulder på grund av

¹⁸⁶ Diur (dyrh, se diurganga), n. [Isl. dýr] L. djur; ordet brukas i sht om sådana djur som gå och hafva sitt tillhåll på marken (däggdjur, i motsats till dem som krypa och kräla på marken samt till dem som lefva i luften eller i vattnet). Söderwall 1918. "djur, fsv. *diur* = isl. *dýr* (med s. k. R-omljud), da. *dyr*, got. *dīus*, fsax. *dior*, fhty. *tior* (ty. *tier*), ags. *dēor* (eng. *Deer*); i eng., fhty. o. isl. uteslutande el. huvudsakligen om djur av hjortsläktet; annars vanl.: vilt djur..." Hellquist 1922, s. 94.

¹⁸⁷ De germanska folken tog sig visserligen namn som åsyftade vilda djur – så som björn, örn och varg – då dessa djur representerade styrka, mod eller andra krigiska kvaliteter. De vilda djuren betraktades dock trots detta med misstänksamhet eller rädsla: att Gud enligt den kristna läran hade givit människan välde över djuren översattes knappast till en reell sanning för medeltidsmänniskan.

¹⁸⁸ Fossier 2010, s. 176.

¹⁸⁹ Le Goff 1988, s. 58f.

¹⁹⁰ Holmbäck & Wessén 1979a, s. 26, not 28.

¹⁹¹ Lindström 2011, s. 142f.

¹⁹² ÖgL B. xii § 1.

¹⁹³ UL, Km. iv, VmL Km. v.

hög priser och för att arbetsskyldigheter och dagsverken ersattes med betalningsskyldigheter. Detta drev fler och fler fattigare bönder djupare ned i fattigdom och tvingade dem att ta tjänst som lönearbetare. Denna process förstärktes av att lokala stormän och byar vägrade, eller inte kunde, ge dessa jordlösa tillgång till jord, betesmark eller allmänningar. Dags- och lönearbetarna tvingades därmed att leva på låga och statiska löner samtidigt som priset på säd steg vilket ledde till massiv undernäring och misär.¹⁹⁴ Geremek talar om en proletarisering på landsbygden under högmedeltiden i Västeuropa i takt med penningekonominns ökade insteg. Småbönder reducerade till lönearbetare eller hantverkare var ständigt förföljda av osäkerhet då deras arbeten var av en temporär och sporadisk karaktär som ofta följde säsongsbetonade aktiviteter såsom skörd eller sådd. Ur denna skara kom tiggare men majoriteten valde att stanna i sina hemtrakter. Just de som stannade och arbetade ansågs inte ha rätten till allmosor då de var arbetsföra. Denna grupp av fattiga möttes ofta av förakt – då barmhärtighet var uteslutande något man riktade mot skarorna av sjuka och lytta – speciellt i städerna, där de inte bara var fattiga utan också främlingar.¹⁹⁵

Samtidigt fanns det fördelar för de som hängav sig åt lönearbete, speciellt de som blev tjänare hos en storman. Dessa kunde få relativt goda löner liksom de undslapp det konstanta hotet om missväxt som alltid hotade landsbygdens fattigare bönder. Likaså kunde en dotter eller son tillföra extra inkomst till sina familjer genom att delta som dagsarbetare vid skörd eller som tjänare på bröllop eller fester. Skördeperioderna var extremt viktiga för dessa löne- eller dagsarbetare eftersom större gårdar krävde mycket arbetskraft för att ta in sin skörd.¹⁹⁶ Rörande lön kan denna dock knappast ha varit stor i Sverige.

I SdmL så är det bestämt att legomän skall i lön (för ett år) få, en och en halv mark penningar, fyra par skor och fyra par handskar. Legokvinnan får dock endast tre örar och fem örtugar och tre par skor. Böter tillfaller den bonde som skulle ge dem mer i lön.¹⁹⁷

Till detta hör frågan, om tillgång till allmänningar eller lön i andra former än konsumtionsvaror och pengar. Det finns också ett exempel från SdmL där de jordfattiga saknar rättigheter till vissa typer av allmänningar såsom skog: *haver enkti i by. aghi oc enkti i scogbe*¹⁹⁸ (har han inget i by [=äger inget i byn] då har han ingen rätt i skogen). I VgL II förbjuds bonden att ge utsäde till legoman med böter på sexton örtugar tre gånger och förlust av säden för legomannen.¹⁹⁹ Holmbäck och Wessén menar att denna lag möjligen har uppkommit för att förhindra mindre nybyggen och torp.²⁰⁰ I både västgötagarna finns det lagar som förbjuder jordfattigas rätt till att ha boskap eller andra djur, i till exempel VgL II:

¹⁹⁴ Duby 1976, s. 270f, 285f.

¹⁹⁵ Geremek 1991, s. 71f, 82.

¹⁹⁶ Duby 1976, s. 285f.

¹⁹⁷ SdmL, Add. 7.

¹⁹⁸ SdmL, J. xiv.

¹⁹⁹ VgL II, U. 25.

²⁰⁰ Holmbäck & Wessén 1979c, s. 372, not 27.

Siter gressæti i by manz. a huatti i garþum æller i liþum eig ængh eig aker. þa a han eig með laghum vtan garz at haua. eig ko. eig soo. eig buk. eig get. eig föþ. eig suin. eig griis. eig gaas. num han se saker at þrim markum. sæxtan örtugher .i. huarn þriþiungin. oc söke sum fyr ær sakt.²⁰¹

Sitter græssittare i en mans gård, har [han] inte i del i gårdar eller led, ej äng, ej åker, då får han med lag utanför gård ej ha ko, ej so, ej bock, ej get, ej får, ej svin, ej gris, ej gås, med mindre gör han sig skyldig att böta tre marker, sexton örtugar i var tredjedel och man lagsöker honom som förut är sagt.

Termen græssittare syftar på någon form av inhyreshjon, troligen en husman.²⁰² Som vi ser här så söker lagen att förhindra denna græssittares rätt till att bruka allmänningarna. Det finns indikationer på att bönder under 1600-talet i Sverige sökte förhindra de jordfattigas rättigheter till allmänningar, som var mycket viktig för denna marginaliserade grupps försörjning. Även om de ofta inte hade rätt till att nyttja allmänningar – eftersom de saknade formellt medlemskap i en bysamfällighet kunde de mot en avgift få bruka skogen eller ha en liten mängd boskap på betesmarken.²⁰³ Eftersom jordfattiga kan ha utgjort ett viktigt tillskott som arbetskraft är det dock möjligt att man sökte begränsa deras förmåga att försörja sig själva och istället endast arbeta hos de som hade jord.

Ett annat synsätt som måste tilläggas här berör själva frågan om lönearbete. Tjänstefolk betalades vanligen med en lön (om inte i pengar så i olika konsumtionsvaror) och som vi har sett finns det exempel på att lön i form av utsäde var lagligen förbjudet och allmänningar inte fick nyttjas om man saknade jord. Denna lön – vare sig den var god, hygglig eller dålig – var allmänt ogillad bland tjänstefolk. Harnesk hävdar att det inte var lönen i sig som var problemet utan själva det faktum *att man betalades i lön*. I ett samhälle ej styrt av marknadsekonomiska relationer var lönearbete betraktat som något dåligt eftersom det försatte individen i ett beroende av någon annan. Självständighet och oberoende värderades av människan i bondesamhället högre än en inkomst och detta oberoende erhöles genom att man odlade egen jord. Här ligger, enligt Harnesk en av de viktigaste anledningarna till att tjänstefolk hade en låg status och saknade många politiska rättigheter: de var beroende av andra för sin överlevnad och därmed underordnades denne.²⁰⁴

Notera att lönerna i de förkapitalistiska samhällena aldrig reglerades efter någon form av marknadsmekanism var istället följde tradition och sedvanerätt (alternativt statliga påbud). Under tidig modern tid uppmuntrade överheten att lönernas nivå skulle följa en logik där man betalades efter sin position i den sociala hierarkin, snarare än efter värdet eller behovet av ens arbete. Följaktligen föredrog överheten att lönerna betalades i natura även där penningekonomin hade gjort sina intrång, av den anledningen att adel och stat inte ville se lönearbetare konsumera över sin position och därigenom

²⁰¹ VgL II, U. 8.

²⁰² ”græssæti, gressæti, græssætti, græsæti, m. husman, inhysshjon, som ej har del i byns egor”, Rietz, Ernst Johan, 1862-1864: *Svenskt dialektlexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket*, Lund. s. 210

²⁰³ Lindström 2011, s. 136f.

²⁰⁴ Harnesk 1990, s. 128, 143–145, 148.

försöka lämna sin plats i samhället.²⁰⁵ Resultatet var att lönearbetare inte bara föraktades för sitt ”osjälvständiga” leverne utan de var också utsatt för försök att hållas på en medvetet låg nivå av inkomst för att deras position i samhällets hierarki skulle förbli låg.

I 1600-talets England förknippades lönearbete med underkastelse och fattigdom. Någon distinktion mellan tjänstefolk och lönearbetare existerade inte, och inte heller ansågs lönearbete och lösdriveri vara två olika kategorier. Faktum var att den jordägande delen av det engelska samhället betraktade fattiga och lönearbetare som en slags homogen massa, utslagen och försupen, en grupp helt i greppet på sin herre, ej fria vare sig i ord eller handling.²⁰⁶ En parallell till detta kan vi finna det nämnda lagrum i UL, där definitionen av fattigt folk lydde: *Fatöct folk kallum wir bussætu folk. ok mala karlæ. legbu hion. ok hema hion. ok stafkarlæ* (Med fattigt folk menar vi husmansfolk och lönekarlar, legohjon och hemmahjon och stavkarlar).²⁰⁷ Här ser vi ett utmärkt exempel på hur fattigdom var likställt med lönearbete även i det medeltida Sverige.

Även om lönearbete ansågs göra en individ oberoende och moraliskt lägre stående var det knappast motarbetat, snarare tvärtom. VgL II's förbud mot att ge utsäde till en legoman var så kallat ”drängsäde” eller ”dränghavare” lagligen förbjudet under 1600-talet och framåt till modern tid. Drängsäde innebar att drängen som ersättning för sitt arbete fick rätten att odla och skörda grödor på en bit av bondens jord. Staten ansåg att detta var en fara mot den ekonomiska bärkraften hos bondehushållen och att jordbruket skulle försummas, och förbjöd därför strängeligen detta. Bönderna själva var dock inte nödvändigtvis emot detta, eftersom jordbrukets prekära omständigheter gjorde att missväxt kunde bidra till att ingen lön alls kunde utbetalas. Drängsäde kunde alltså ha den fördel att bonden slapp betala ut någon lön. Tjänstefolk kom dock alltid att söka efter möjligheter att ersätta penninga- eller varulönen med tillgång på jord eller boskap för att minska sitt beroende, och därigenom motverka sin symboliska underordning.²⁰⁸

De restriktioner vi såg kan alltså ha varit ett försök av bönderna och möjligen av bondeeliten att stärka underordningen av de obesuttna och tjänstefolk. Samtidigt kan detta ses som ett försök till att stärka bondegruppens egen identitet visavi de obesuttna. Genom att förneka dem rätten till egen försörjning kunde man kontrollera denna grupp och samtidigt utesluta dem ur bondekategorin. Problemet är vi inte vet hur pass väl förbuden efterlevdes, men deras blotta existens pekar på att man i alla fall sökte att kontrollera de obesuttnas möjligheter till självförsörjning.

²⁰⁵ Pihl 2012, s. 154.

²⁰⁶ Shepard 2008, s. 54–56, 85–87, 94.

²⁰⁷ UL, Kk. ix § 1.

²⁰⁸ Harnesk 1990, s. 138f, 146.

Lekarens rätt

Nu uarþær lekare dræpin, þa böte arua hans þriggia iamlanga gambla kuighu ok köpa hanum nyia hanzska ok nyia skoa ok smyria baþe; þa skal taka kuighuna ok leþa up a högh ok hālan i hand arua lekars sætia. Þa skal bondin til hugga mæþ gisl þry hug; far han haldit, havi at botum sinum, slippær hanum kuighan, þa slippe hanum aldær faghnaþær.²⁰⁹

Nu blev en lekare dräpt, då böter [man] till hans arvinge en tre år gammal kviga och [man] köper honom nya handskar och nya skor och [man] smörjer båda; då skall han ta kvigan och leda den up på en hög och sätta svansen i handen på lekarens arvinge. Då skall bonden slå med gisslet tre hugg [på kvigan]; kan han hålla [henne], har han sin bot, mister han kvigan då mister han all fagnad.

Detta stycke är ifrån ÖgL och uppvisar en stark antipati mot så kallade lekare (=spelman, gycklare). Dråp av en lekare kan knappast ses som straffbart. Detta subjekt framstår nästan som än mer rättslöst än en träl; lekarens arvinge blir utsatt för en förnedrande lek som ger intrycket att lekarens liv var värdefullt endast underhållning. Även i VgL I uppträder en mycket liknande lag kallad för ”lekarrätten”, infördd efter att det lagen officiellt är slut.

þattæ ær lecara rætær

Uarþær lekæri barþær þæt skal e vgilt uaræ. Varþær lekari sargapær þen sum mæþ gihu gangar allær mæþ fiþlu far allær bambu. þa skal kuighu taka otamæ ok flytiæ up a bæsing. þa skal alt har af roppo rakæ. ok siþæn smyriæ. þa skal hanum fa sko nysmurþæ. þa skal lekærin takæ quighuna vm roppo. maþær skal til huggæ mæþ huassi gesl. Gitær han haldit. þa skal han hauæ þæn goþa grip. ok niutæ sum hundær græss. Gitær han eigh haldit. havi ok þole þæt sum han fek skama ok skapæ biþi alþrigh halldær ræt æn huskonæ hudstru-kin.²¹⁰

Detta är lekares rätt

Blir lekare slagen, det skall alltid vara ogillt. Blir lekare sårad, en som går med giga eller far med fiol eller trumma, då skall mna taga en otam kviga och föra henne upp på bäringen. Då skall man raka av allt hår på svansen, och sedan smörja den. Sedan skall han få nysmorda skor. Sedan skall lekaren taga kvigan om svansen. Mannen skall slå till med en skarp piska. Kan han hålla henne då skall han ha det goda djuret och njuta som hund njuter gräs. Kan han ej hålla henne, skall han ha och tåla det som han fick, skam och skada. Han ber aldrig om mera rätt än en hudstryken trälkvinna.

Detta stycke utgör hela VgL I lekarerätt och är i närmaste identitisk med ÖGLs regler om lekare, med den skillnaden att i den sistnämnda lagen så handlar det om dråp av lekare istället för slag.

Enligt Söderwall²¹¹ är en lekare en spelman eller gycklare men enligt Holmbäck och Wessén åsyftar detta stycke inte blott spelmän utan:

...det är tydligt, att Lekarerrätten icke bara behandla kringstrykare, som icke ha fast bostad eller tagit lega hos bonde. Det är säkerligen detta, som är anledningen till att lekaren icke hade något anseende och i det närmaste var ställd utom lagen. Lekaren hörde till de hemlösa tiggarnas klass och var kanske den mest kände

²⁰⁹ ÖgL, D. xviii § 1.

²¹⁰ VgL, I, L.

²¹¹ Söderwall 1918.

bland dessa. Man lyssnade gärna till hans spel och skämt, men någon aktning för hans person hade man icke.²¹²

Återigen har vi att göra med en grupp som ej försörjer sig inom jordbruk, möjligen en tiggare eller utsocknes gycklare vilket spär på denna grupps låga status. Hela stycket är fyllt av förakt. Likaså framkommer här att lekaren aldrig skall be om mer rätt än en hudstruken trälkvinna (liksom landstrykaren, vilket tolkas som att lekaren stod på en rättslig nivå av en trälkvinna (likt västgöotalagens *ældara*).

Vad innebar det att vara fri för de jordfattiga?

Som Myrdal påpekar vet vi inte hur många dessa fattiga jordlösa var. Vi kan därför inte avgöra vilken roll de spelade i jordbruksproduktionen, men det är möjligt att de efterträdde trälarna som arbetare på gården.²¹³ Karras menar att bruket av trälarna under slutet av 1200-talet och 1300-talet kom att mer och mer förbehållas de lägsta skikten av jordägare.²¹⁴ Därmed skulle jordlösa grupper i rollen som arbetare på gården bli ekonomiskt viktigare för större jordägare. Det centrala i denna studie är dock deras mycket låga status. Parallellerna med senare tiders legofolk är slående. Restriktioner kringgärdade de medeltida obesuttna och legomännen/legokvinnorna, liksom 1700-talets drängar och pigor. Att de saknade jord och därmed var beroende av den jordägande gruppen (bönderna) för deras uppehälle bidrog säkerligen till deras låga status. Som Harnesk har påpekat så kom de jordlösa att i många fall betraktas som myndlingar i det hushåll de arbetade i (om de arbetade).²¹⁵ En viktig faktor skilde dock medeltidens och den tidiga moderna tiden, och det var existensen av ofria. Eftersom de ofria fanns i samhället under medeltiden kom de obesuttna säkerligen att jämföras med dessa. Båda ofria och jordfattiga var beroende av andra för sin försörjning och detta beroende av andra måste ha bidragit till att de jordfattiga saknade den fullständiga uppsättning av rättigheter som tillkom bonden.

En annan viktig faktor som påverkade dessa jordfattiga var det medeltida samhället, och då speciellt kyrkans inställning till fattigdom. Hur mycket än kyrkan upphöjde fattigdomen som ett ideal så var detta uteslutande ett ideal för adeln och prästerskapet. För denna grupp var fattigdom ett *val* att hänga sig åt Gud. För de utblottade i byarna och i städerna var fattigdom socialt handikappade och Guds nåd var för dem avlägsen. De skulle finna sig i sin lott och söka Guds nåd genom att arbeta och avsäga sig begär: att begära mer vore högmöd. Kunde man inte arbeta blev man ett instrument för de välbeställdas frälsning, de rika skänkte delar av sitt överflöd och fick så visa sin kärlek till Gud.²¹⁶

Denna grupp jordlösa hade den ekonomiska funktionen att fungera som arbetskraft på gårdarna, och var på många sätt en nödvändig socioekonomisk konsekvens av förändringar i de nordiska samhällena,

²¹² Holmbäck & Wessén 1979e, s. 198.

²¹³ Myrdal 1999, s. 95.

²¹⁴ Karras 1988, s. 153.

²¹⁵ Harnesk 1990, s. 48.

²¹⁶ Geremek 1991, s. 28–30.

där de ersatte ofria. De var billigare och mer produktiva än trälar.²¹⁷ *Men de var inte trälar* och de benämns aldrig som ofria. De må ha haft en liknande ställning i produktion och vid vissa tillfällen blivit behandlade som trälar eller värre, men de saknar aldrig straffansvar och böter tillföll dem eller deras fränder vid skada. Exempelvis nämns aldrig att en bonde skulle kompenseras om man dräpte eller skadade hans legodräng, till skillnad från om hans träl tillfogades skada. Likaså finns inga exempel på att jordfattiga inte kunde dömas fredlösa.

De jordfattiga var dock underordnade bönderna. Husbonden hade rätt att aga sitt legofolk och om en dräng dräpte sin husbonde straffades handlingen som ett dråp på en överordnad och inte en jämlike. Att speciellt husmän, landsstrykare och löskefolk är speciellt nedvärderade i lagarna är troligen ett uttryck för att dessa inte stod under någon jordägares direkta kontroll.

De jordfattiga var även utsatta för tjänstetvång, inskränkning eller avsaknad av köpgillhet (speciellt i UL) och saknade fullständiga juridiska rättigheter. Hela rättssystemet med basis i böter framstår som ett system anpassat för de som kunde betala böter. De jordfattiga passade därmed inte in i detta system. De höga böterna tvingade ofta de jordfattiga att tvingas arbeta som straff eller utstå förnedrande kroppsstraff, vilket i sin tur gynnade de jordägande genom tillgång på arbetskraft men också genom att jordägarna kunde höja sin status över dessa jordfattiga, som de vilka ej behövde utstå tvångsarbete och kroppsstraff.

Även tjänstetvånget bör ses som en avvikelse från de fria böndernas situation. De fattiga tvingades att arbeta för att inte bli straffade. På detta plan är de jordfattiga mer lika trälarerna som också var tvungna att arbeta under hot om bestraffning. Referenser till dem, såsom *boldiur*, pekar även på förakt. Huruvida detta var ett förakt uttryckt av en överhet som skrev lagen eller bondesamhällets förakt för jordfattiga är mycket svårt att utröna.

Etnologi och historisk forskning om det svenska bondesamhället har ofta visat att detta var genomsyrat av en egalitär ideologi. Bönderna levde under konstant hot om katastrofer och missväxt som kunde tillintetgöra deras liv och leverne. Härmed uppstår en väldigt stark kollektiv sammanhållning och konformistisk ideologi som kan erbjuda ömsesidig hjälp och stöd vid dyrtider och emot en alltför krävande överhet. Den kollektiva sammanhållningen hölls samman genom etableringen av en egalitär ideologi där ingen skulle anses som förmer *inom gruppen*. Denna egalitära norm bidrog till att man drog sig från att ta anställning som legohjon, dräng, piga eller dylikt. En sådan position undergrävde ens jämlika ställning och ställde en i ett beroendeförhållande.²¹⁸ Vad vi har att göra med här är en grupp människor vars status var ytterst ambivalent. De var fria människor men även underordnade och beroende. Enbart det kan ha bidragit till mistänksamhet och förakt från ett samhälle där självförsörjning och oberoende var högt värderade. Lagarnas otydlighet rörande de jordfattiga – är de fullt fria eller ej – kan vara ett uttryck för att människorna i denna tids samhälle inte själva hade någon

²¹⁷ Karras 1988, s. 152f.

²¹⁸ Harnesk 1990, s. 148f, 153f.

klar idé om detta. En faktor bakom detta var troligen faktum att dessa människor ofta var tvungen att hänge sig åt lönearbete, som ofta förknippades med oberoende och omoraliskt leverne.

Ofta fokuserar man på dikotomin ofri-fri. Denna opposition döljer dock *oppositionen mellan fri jordägande – fri jordlös*. Även om trälen på sätt och vis står utanför samhället så rör detta endast den politiska sfären. Rent juridiskt är trälen noga definierad och därmed på sätt och vis en medlem i samhället, med en särskilt funktion och status. De jordlösa står däremot helt utanför detta eftersom deras rättsliga situation tycks fluktuera. Att de är teoretiskt fria är inte alltid till någon fördel för dem. Lagarna tycks i de närmaste oförmögna när det gäller att ge denna grupp en klar tillhörighet inom dikotomin fri-ofri. De har rätten att stå i ting rörande mål för sig själva, men de får inte vittna och de utsätts för tjänstetvång och så vidare Stundom är denna grupp fri, stundom är de i de närmaste ofria. Jag skulle vilja våga mig på tesen att jordlösa utgör ett tredje och ofta bortglömt element i studier av Sveriges medeltida samhälle.

Ett samhälle som bygger på en dikotomi mellan fri och ofri måste sätta en individ i en av dessa två kategorier. Juridiskt så kan en ofri inte äga jord, men detta är en ideologisk omvändning av det faktum att jordägande gör en fri, *inte* att ofrihet förhindrar jordägande. Härmed uppkommer en paradox: att vara fri är en socioekonomisk betingelse av det faktum att man äger jord, alltså en effekt av jordägande, men juridiskt (och ideologiskt) innebär det att vara fri "rätten" att äga jord (av det faktum att ofria inte får äga jord): jordägande är effekten av att man är fri. Detta innebär att individer som är födda fria men inte äger jord är en slags samhällelig restprodukt som inte kan integreras fullständigt. Att de inte äger jord gör dem socioekonomiskt jämställda med ofria, men eftersom de är födda fria kan de inte bli ofria. Därav blir de varken eller och deras identitet blir hamnar på gränsen mellan fri-ofri.

Trots de restriktioner som fanns mot jordfattiga gällande att tillåtas avlägga vittnesmål och i eder så är dessa aldrig så restriktiva att de jordfattiga aldrig kunde få delta i offentliga frågor och diskussioner. De jordfattiga var aldrig hushållsbundna "privata" ägodelar såsom trälarna, de kunde och fick i begränsad omfattning delta på ting, ingå i avtal med bönder, ägna sig åt handel, och så vidare. Hur väl de kunde påverka något på tingen är svårt att utröna, men de är tillåtna att agera i det offentliga rummet. Skillnaden mellan jordfattiga och bonden rörande rättegångar handlar om att de jordfattiga ej fick representera andra genom till exempel vittnesmål. De räknades helt enkelt inte som pålitliga nog.

7. Vad innebar det att vara fri?

Vi har nu sett hur det medeltida svenska samhället kan brytas ned i flera olika nivåer beroende på egendom och bofasthet:

- Ofri/Träl: utan rätt till att äga jord, saknar rättsansvar;
- Ofri/Träl som bär nycklar: Likt ovan men råder över sin husbondes egendom och därför har en något högre juridisk ställning rörande böter.

- Fri men ej ättaledd/Fostre: som hade något högre rättslig status än en träl eftersom denne var frigiven men ej upptagen i ett kollektiv och brukade en liten mängd jord under sin husbondes kontroll.
- Fri/Lekare: tekniskt sätt fri men socialt och juridiskt i princip försvarslös och starkt föraktad. Saknar egendom, jord och bofasthet.
- Fri/Landstrykare: Tiggare som tekniskt sätt är fri men saknar egendom, jord, bofasthet och inte arbetar. Landstrykaren har något högre status än en lekare men är ändå föraktad.
- Fri/Häradspjäcker: Tiggare som saknar egendom, jord och inte arbetar men bodde inom en begränsad lokalitet (hos fränder eller kyrkliga institutioner) och tillhörde knuten till ett kollektiv av jordägare vilket därmed höjer dennes status något. Häradspjäckern tycks inte vara föraktad på samma sätt som landstrykaren.
- Fri/Husman: Saknar jord men är bofast och möjligen innehar en mindre mängd lösöre. Husmannen är föraktad men har högre status än tiggare eftersom denne deltar i arbete och är bofast. Däremot har husmannen lägre status än legodrängen.
- Fri/Legohjon: Saknar jord och permanent bostad men är inte föraktad även om dennes rättsliga kapacitet är lägre än bondens. Legohjonet deltar aktivt i arbete och dess status är högre än husmannen eftersom denna grupp kan ha utgjorts av bondesöner och andra yngre. Dessutom är de del av ett hushåll.
- Fri/Landbo: Bofast och brukare av jord, dock äger de ej jorden vilket gör dem underordnade jordägaren vilket minskar deras rättsliga kapacitet. Dessa kan dock räknas som bonde då de är hushållsföreståndare och jordbrukare.
- Fri/Bonde: Bofast och jordägare, har full rättslig kapacitet, kan bära vapen och utgöra skatter.

Genomgående för ens rättsliga och sociala status tycks vara frågan om ägande och bofasthet. En individs status höjdes om denna var bofast och om denne innehade jord. Husmannen är ett intressant undantag. Han var bofast till skillnad från legodrängen men hade ändå en lägre status, vilket troligen berodde på att husmannen ej var underordnad de jordägande. Legodrängen var delaktig i ett hushåll och alltså direkt underordnad sin husbonde, och därmed kontrollerad. När den fattige bonden enligt lagen skall bli en legodräng så handlar detta om att ställa honom under kontroll av andra jordägare. En annan aspekt är att legodrängen kunde mycket väl vara ett barn till en bonde som temporärt tog lega i väntan på arvet.

Vad betyder då egentligen institutionen av att vara fri i det medeltida svenska riket? I början av studien lade jag fram fyra olika sätt att betrakta vad det innebar att vara fri:

Ett begrepp som fungerar som synonym för tillhörighet i en klass av direkta producenter, alltså jordbrukare som ägde eller arrenderade jord, alltså bönder. Vi kan inte se fri som en synonym för bonde, eftersom även icke-bönder, de jorfattiga, räknas som fria. Det betyder att det fanns två huvudtyper av fria, jordägande fria

och jordlösa fria. De ofria och jordfattiga fria stod varandra mycket nära eftersom de båda grupperna utförde liknande arbete, stod på samma materiella nivå och var bägge utsatta för rättslig diskriminering. Dock innehade alltid en fri man rättskapacitet att försvara sig själv i ting och rätten att bruka våld som försvar. En träl blev aldrig ställd inför rättegång som ansvarig för sina handlingar, istället är det trälens ägare som får axla detta ansvar. En fri man kunde vara bonde eller legohjon. Bonde är däremot synonymt med ägande.

En socioekonomisk institution på basis av en utvecklade arbetsuppdelning (alltså avsaknad av en utvecklade klasstruktur). Att vara fri innebar att man var en fullvärdig samhällsmedlem med en komplett utrustning av skyldigheter och rättigheter vars grund låg i att man som fri utförde sysslor som både krigare och producent (bonde/jordbrukare). Ställningen som fri medförde inte, som redan påpekats ställningen som fri en full uppsättning av rättigheter om man inte ägde eller brukade jord och bära vapen. Detta tillföll endast bonden.

Ett begrepp som endast fungerade som motsats till ofri, och alltså inkluderade alla icke-slavar men saknade annars egentligt betydelsebärande innehåll rörande socioekonomisk ställning. Detta är lockande samtidigt finns det ett problem med denna hypotes. Att vara fri innebär inte att man tillhör en enhetlig socioekonomisk grupp eller klass. Däremot så innehåller begreppet fri två viktiga saker: att man kunde äga jord och att man fick vara delaktig i det offentliga livet. Att vara ofri innebar ett förbud mot att äga jord och att delta i ting. Utifrån detta synsätt är inte termen fri helt betydelselös rörande ens socioekonomiska ställning.

En sociolegal kategori på basis av en ideologisk distinktion mellan fri och ofri vars syfte var att dölja socioekonomiska skillnader mellan en klass av fria genom att sätta ofria i opposition till de fria. Denna tes är också lockande i det att Karras ger en ideologisk förklaring till skillnaden mellan fri och ofri. Problemet är att statusen av fri inte döljer eller likställer fria män och kvinnor. Istället tycks kategorin bonde (på Gotland: gute) vara den institution som fungerar på ett sådant sätt. Det är inte omöjligt att de fattigaste fria männen och kvinnorna drog en viss stolthet ur deras status som fria, men på det stora hela kan inte detta hålla. Förakt, underordnad ställning och låg status för jordfattiga gör tesen bräcklig. Att de fria är uppdelade i två segment, bonde-jordfattig är det centrala problemet för denna teori.

Att vara fri framställs som ett uttryck för manhelgd (rätten att bruka våld), rätten att framträda i offentligheten (delta i ting, svära ed, och så vidare), samt medlemskap i ett kollektiv såsom ätt eller släktskapsgrupp. Det finns dock en motsättning inbyggd i själva termen fri som avspeglar dikotomin fri – ofri. Bonden var en kategori som framställs som socialt utjämnad och jämlik på grunden av att den som brukar och/eller äger jord är en bonde. De som inte ägde något (eller väldigt lite) kunde därmed inte klassificeras som bonde. På så vis uppstår en dikotomi mellan fria män på basis av egendom, vilket påminner om den som existerar mellan fria och ofria. Att ägandet är den egentliga faktorn i människors status under denna tid är dock aldrig inkluderad som förutsättningen i institutionen av att vara fri.

De frias uppdelning i ägande/brukande (bönder) och icke ägande eller icke-brukande (jordfattiga) uppvisar en mycket stark spänning mellan de fria. De jordfattiga utesluts från vissa rättigheter så att bondeklassen kan behålla ett minimalt mått av likheter. Men de jordlösa är trots allt fria och det är

aldrig fullt ut skrivet i lagarna att fria var graderade. Istället stipulerar lagarna endast att i vissa situationer är de som saknar jord utan rättigheter. Här avslöjas i grund och botten en motsättning mellan två olika syner på vad som gör en till en fullvärdig människa. Det ena är en idé om att man är fullvärdig samhällsmedlem *om man är fri*, alltså född fri. Den andra är en idé om att man är en fullvärdig samhällsmedlem om man kontrollerar jord.

Jag vill mena att det är just termens uppenbara betydelselöshet som är central. Frihet fungerar här som en tom institution, en institution som i sig saknar mening men som ger mening åt andra element inom denna. Genom delaktighet inom denna institution blir man inkluderad i samhället men det betyder inte att man får faktiska rättigheter. Att inte bli inkluderad i denna institution innebär dock att man *aldrig* kan erhålla någon rättighet. Fria var trots allt även de jordlösa, de utblottade och kvinnor, men deras frihet artikulerades endast i form att de ej var ofria. Säkerligen stod de jordfattiga på samma ekonomiska nivå som de ofria, dock innebar att vara fri att man hade en minimal uppsättning rättigheter som kunde utvecklas till att bli en full uppsättning *om man bara fick tillgång på jord*. På detta vis innebär frihet rätten till att få olika typer av rättigheter under vissa förutsättningar. Man kan säga att friheten signalerade en gemmensam tillhörighet – likt det moderna rättsbegreppet medborgare som erbjuder den minst gemensamma nämnaren för kollektiv tillhörighet – i relation till de ofria.

Att vara fri erbjöd en relativt neutral mötesplats i samhället där fria män erkänner varandras delaktighet och skyldigheter. Här ligger den mest radikala skillnaden mellan den ofria och fria: den ofria var en individ bunden till ett hushåll som en privat ägodel, medan den fria i grunden var en offentlig varelse. Den fria mannen engagerade sig i avtal, kontrakt och interaktion med andra fria män. Att vara fri signalerar ens möjlighet att ta del av andra sociala institutioner såsom tinget, häradet, socknen etc. Fri är en institution, tömd på innehåll, som tillät en att ta del av andra institutioner. Det var också ett slags rum inom vilket man kunde artikulera en identitet. Skulle till exempel behovet komma fram kunde vissa av dem fria hävda sin identitet som bönder för att möjligen dämpa krav eller behov hos de jordfattiga. Som fria kunde vissa artikulera sin status som högre än andra fria genom att hänvisa till exempelvis jordägande. Jag vågar mig på tesen att bondeidentiteten i den svenska medeltiden krävde dessa jordfattiga som sin motpol för att hävda sin existens, och baserar detta på att bonden i lagen kan hävda sig mot jordfattiga. Skulle dessa behöva hävda sig mot trälarna gjordes detta istället genom ett hänvisande till statusen som fri.

Ideologiskt har vi med all sannolikhet att göra med ett samhälle där identiteten bonde var en ansträngd sådan. Den hegemoniska ideologin försöker här inkorporera en så stor grupp som möjligt inom denna identitet för förhindra slitningar och att den samhälleliga antagonismen mellan en framväxande adelsklass och de mindre välbesuttna bönderna skulle komma till ytan. Är därför inte denna identitet som bonde inget annat än ren ideologi, en illusorisk enighet? Är det därför denna identitet aldrig någonsin i lagarna beskrivs i konkreta ordalag?

De jordfattiga måste ha utgjort ett problematiskt element i samhällsstrukturen och kanske en

anledning till att dikotomin fri–ofri till slut kollapsade i Sverige. Min poäng är att denna grupp endast kan ses som fria därför att termen fri är *tömd från allt positivt innehåll*. Det är inte omöjligt att detta är ett resultat av en process av ekonomisk differentiering bland bönderna eller att de jordfattiga är frigivna trälar eller ättlingar till sådana, men det är svårt att visa utifrån detta material. De jordlösa var helt enkelt den tredje parten som egentligen stod utanför dikotomin, ofri–fri. De var inte ofria men inte helt fria heller. Troligtvis kunde de benämnas som fria för att om detta inte gjordes skulle det vara lika med ett erkännande att dikotomin fri–ofri var felaktig, att det fanns fria som ej var fria. Erkännandet hade fått hela strukturen att kollapsa i det att dikotomin hade blivit irrelevant. Istället skapas en underkategori till inom ramen för frihet: bonden. Existensen av denna term upphäver inte frihetsbegreppet men skapar en grupp som är mer fria bland de fria.

Till syvende och sist var detta en fråga om egendom. Frihet var synonymt med att äga jord. Jord ansågs göra en självförsörjande och oberoende. Utan jord var man tvungen att leva av lön eller allmosor från någon annan. Att leva som lönearbetare eller som tiggare var att bli en underordnad individ, som i ögonen av samhället inte stod särskilt långt ifrån en träl. Detta förklarar också lagarnas hårda repressalier mot landsstrykare och annat folk vars ambulerande existens gjorde dem svåra att kontrollera. Frihet var därmed ingen garant för att räknas som jämlik med andra fria.

Även om lagarna aldrig nämner att jord var ett tvång för att kunna benämna sig som fri så är jag övertygad om att detta var den grundläggande betydelsen. Som jordfattiga hade man ingen jord. Därmed beskars deras rättigheter till det absoluta minsta utan att de blev ofria. I detta samhälle var frihet en effekt och ett resultat av jordägande. Så länge man ägde jord fick man tillgång till en full uppsättning av rättigheter. Dock garanterade inte friheten att man fick någon jord, bara rätten att äga jord. Därmed var jordägande både en förutsättning *och en effekt* av att man ägde jord. Om en träl av någon anledning kom över jord, kunde denna inte försvara sitt ägande eftersom denna inte fick äga jord, eller om en fri saknade jord hade denna ingen automatisk rätt till ny jord. Endast de som föddes fria och hade eller erhöll jord var fullt fria. På detta sätt är termen fri tom och tycks endast erhålla full betydelse vid ägande. De jordfattiga var helt enkelt en samhällelig restprodukt, en grupp som hade fallit utanför jordbrukarsamhällets viktigaste tillgång: jord. Deras status vandrar konstant längs en gråzon mellan fri och ofri.

Att stämplas som fri tycks i detta samhälle vara det som närmast kom de senare rättshistoriska begreppet medborgare: en tom institution som endast signalerar möjligheten att tillhöra och delta i ett samhälle men inte ens faktiska status eller roll inom samhället.

8. Sammanfattande slutsats och utblick

1) *Vad är frihet inte? Det vill säga hur skiljer sig de ofrias ställning gentemot de frias?*

Den ofria var ej vittnesgill, ej tillåten att köpa eller sälja, samt saknade manhelgd, det vill säga rätten att försvara sig själva mot våld. De saknade även straffansvar, juridiskt erkänt personligt initiativ och delaktighet i det politiska livet. Alla dessa restriktioner gör att den ofria saknade möjlighet att delta i det offentliga livet och att äga jord, och var på så vis instängd i sin ägares privata sfär likt egendom. Däremot har de ofria en klar rättslig identitet, till skillnad från den jordfattige.

2) *Hur definieras bonden och vart går gränserna för denna identitet?*

Det fria och jordägande subjektet var bonden. Termen bonde är inte synonymt med fri man, eftersom bonden var mer än fri: han var ett ägande och bofast subjekt. Dessa två attribut var en förutsättning för att han skulle kunna vara delaktig i det sociala, politiska och rättsliga livet i sin lokala gemenskap. Bönderna framstår i landskapslagarna som en homogen massa med få tecken på en intern skiktning, även om vissa lagar antyder att det fanns fattiga och rika bönder. De erhöll samhällets fulla uppsättning av rättigheter – så länge de uppfyllde kraven på egendom och bofasthet. Var bonden för fattig för att exempelvis utgöra skeppsvist riskerade han att bli legodräng, och om en bondes ägor ansågs för små kunde han förlora rätten att begära skifte eller rätten att ta del av sin bys gemensamma utmarker. Ovanstående exempel – tagna från lagar – antyder att bönderna starkt markerade sig gentemot de jordfattiga och de som saknade bo.

3) *Hur definieras och på vilket sätt skiljer sig de fria jordfattigas ställning i lagarna från de jordägande (bönderna).*

De jordfattiga är den grupp som till skillnad från bönderna inte har någon jord eller vars jordinnehav är så litet att det inte räknades som jordägande. De flesta, men inte alla, jordfattiga var dessutom icke bofasta. De kringgärdades av restriktioner som vittnar om misstänksamhet eller rent förakt mot denna grupp: jordfattiga kunde inte avlägga vittnesmål, deras köpgillhet var begränsad och de fick inte bära vapen. Dråp av en jordfattig medförde visserligen bot men storleken på denna varierade kraftigt beroende på om den jordfattige deltog i arbetet på gårdarna eller ej. Tiggare, landsstrykare och lekare hade lägst status, då de inte bara saknade bofasthet utan dessutom inte deltog i jordbruksarbetet. Ju längre en jordfattig stod ifrån den lokala gemenskapen och jordbruket, desto mer sjönk dennes status. Att de jordfattiga var fria garanterade inte dem rättigheter annat än att de möjligen kunde stå till svars för sina egna handlingar i rättegångar. Landskapslagarna visar att de skulle vara underordnade bönderna och ansågs de vara arbetsdugliga kunde de inte neka att ta tjänst där det behövdes. Vägrade de arbeta fick de böta. Höga bötesbelopp i lagarna tvingade dessutom många fattiga att arbeta som straff när de inte kunde betala böter, alternativt utstå kroppsstraff. De jordfattiga må ha varit fria, men med detta medföljde knappast privilegier.

- *Vad har statusen av fri (fräls) för betydelse för det svenska medeltida samhället?*

Att vara fri innebar att tillhöra en institution utan egentlig positiv betydelse: det är jord och bo som i

slutändan avgör ens rättsliga och sociala status, vilket de jordfattigas status vittnar om. Det enda tvingande kriteriet för att en person skulle kunna kalla sig för fri var att man a) ej var född ofri eller b) blivit friad från sin trälstatus. De ofria kunde befrias från sin status som just ofria om så kollektivet tillät, det vill säga om ägaren och de ofrias fränder ingick ett offentligt avtal om detta på tinget. *Deltaande i det offentliga rummet* är vad fräls signalerar. Inom detta offentliga rum kunde man sedan artikulera andra identiteter såsom bonde. De jordfattiga var fria för att de hade tillgång till det offentliga rummet även om de saknade tillgång till vissa aspekter av denna sfär. Bönderna rättfärdigade sina rättigheter genom att hänvisa till att de ägde och brukade jord, vilket var svårt att bortse ifrån i ett jordbrukarsamhälle. Kort sagt så var det egendom (jorden), snarare än egenskapen att vara fri, som gav en person status. För att kunna äga var man dock tvungen att vara fri.

I en större studie skulle en mer omfattande jämförelse kunna göras mellan de nordiska länderna, liksom mellan de första germanska lagarna som också benämner en stor grupp fria män och om hur jordfattiga betraktades i dessa lagar. En större undersökning skulle även kunna gå djupare in på skillnaderna mellan kvinnor och mäns ställning som fri. Inom studiens begränsning har jag dock visat upp den djupa spricka som rådde mellan jordägande och jordfattig som rådde under medeltiden i Sverige och att ägande var den absoluta grundvalen för en människas rättsliga ställning i det svenska medeltida samhället.

Källor och Litteratur

Tryckta Källor

- Holmbäck, Åke, Elias Wessén, 1979a: *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Serie. 1, Östgötalagen och Upplandslagen*, Stockholm.
- Holmbäck, Åke, Elias Wessén, 1979b: *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Serie. 2, Dalalagen och Västmannalagen*, Stockholm.
- Holmbäck, Åke, Elias Wessén, 1979c: *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Serie. 3, Södermannalagen och Hälsingelagen*, Stockholm.
- Holmbäck, Åke, Elias Wessén, 1979d: *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Serie. 4, Skånelagen och Gutalagen*, Stockholm.
- Holmbäck, Åke, Elias Wessén, 1979e: *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Serie. 5, Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*, Stockholm.
- Hugo, Pipping, 1905: *Gutalag och Gutasaga. Jämta ordbok*, Köpenhamn.

Tryckta Källor – World Wide Web

Fornsvenska textbanken: <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>

Litteratur

- Anderson, Perry, 1974: *Övergångar från antiken till feodalismen*, Lund.
- Brink, Stefan, 2012: *Vikingarnas slavar. Den nordiska trældomen under yngre järnåldern och äldre medeltid*, Stockholm.
- Bjarne Larsson, Gabriela, 1994: *Stadgelagstiftningen i senmedeltidens Sverige*, Lund.
- De Ste. Croix, G.E.M., 1983: *The class struggle in the ancient greek world from archaic age to the arab conquest*, London.
- Duby, Georges, 1976: *Rural economy and country life in the medieval west*, Colombia, S.C.
- Ekholst, Christine, 2009: *För varje brottsling ett straff. Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna*, Stockholm.
- Fossier, Robert, 2010: *The axe and the oath. Ordinary life in the Middle Ages*, Oxford, N.J.
- Hagerman, Maja, 1996: *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid*, Stockholm.
- Harrison, Dick, 2003: "Den variationsrika ofriheten. Några synpunkter på det tidigmedeltida slaveriet i Europa" i, *Trälar, Ofria i agrarsambället från Vikingatid till medeltid*. Red. Thomas Lindkvist

- & Janken Myrdal, Lund.
- Hellquist, Elof, 1922: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund.
- Le Goff, Jacques, 1988: *The medieval imagination*, Chicago.
- Germek, Bronisław, 1991: *Den europeiska fattigdomens betydelse*, Falun.
- Gurevich, Aron Jakolevič, 1979: *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*, Stockholm.
- Gurevich, Aron Jakolevič, 1985: *Categories of medieval culture*, London.
- Hannerberg, David, 1971: *Svenskt agrarsambälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap*, Stockholm.
- Harnesk, Börje, 1990: *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talets Sverige*, Umeå.
- Inger, Göran, 2010: *Svensk rätts historia*, Malmö.
- Iversen, Tore, 1994: *Trelldommen. Norsk slaveri i medeltiden*, Bergen.
- Karras, Ruth Mazo 1988: *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*, New Haven.
- Lidén, Evald, 1907: "Fornsvenska ældare" i *Nordisk Filologi*. Red. Kock, Axel et al, Lund.
- Lindkvist, Thomas, 1979: *Landborna i Norden under äldre medeltid*, Stockholm.
- Lindkvist, Thomas & Ågren, Kurt, 1990: *Sveriges Medeltid*, Solna.
- Lindkvist, Thomas, 2003: "Från träl till landbo. Uppkomsten av det medeltida godssystemet i Europa och Norden" i *Trälar, Ofria i agrarsambället från Vikingatid till medeltid*. Red. Thomas Lindkvist & Janken Myrdal, Lund.
- Lindkvist, Thomas, 2009: "Bonden i Lagen" i *Agrarhistoria på många sätt. 28 Studier om människan och jorden. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Red. Britt Lijewall, Stockholm.
- Lindström, Mispelaere, 2011: "Genus, arbete och hushåll bland jordfattiga på landsbygden" i *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning*. Red. Jacobson, Benny & Ågren, Maria, Uppsala.
- Line, Phillip, 2007: *Kingship and state formation in Sweden 1130–1290*, Leiden.
- Moreland, John, 2000: "Ethnicity, Power and the English" i *Social Identity in Early Medieval Britain*, Red. Frazer, William O. & Tyrell, Andrew, London.
- Myrdal, Janken, 1999: *Det svenska jordbrukets historia 2. Jordbruket under feodalismen. 1000 – 1700*, Stockholm.
- Nevéus, Clara, 1974: *Trälarna. I landskapslagarnas sambälle, Danmark och Sverige*, Uppsala.
- Nilsson, Göran B, 2012: *Nytt ljus över yngre västgötagalagen. Den bestickande teorin om en medeltida lagstiftning*, Stockholm.
- Patterson, Orlando, 1991: *Freedom 1. Freedom in the making of western culture*, New York.
- Pihl, Christopher, 2012: *Arbete. Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*, Uppsala
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1957: "Bonde", i *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid 2*, Malmö.
- Shepard, Alexandra, 2008: "Poverty, Labour and the language of social description in early modern England" i *Past and Present* 201.
- Sjöholm, Elsa, 1988: *Sveriges medeltidslagar. En europeisk rättstradition i politisk omvandling*, Stockholm.

Widmark, Gun, 2001: *Det språk som blev vårt. Ursprung och utveckling i svenskan. Urtid, runtids och riddartid*, Uppsala.

Elektroniska referenser

Online Etymology Dictionary: www.etymonline.com

Söderwall, K.F, 1918: *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket*: <http://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>

Schlyter, C. J., 1877: *Ordbok till Samlingen af Sveriges Gamla Lagar*: <http://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>